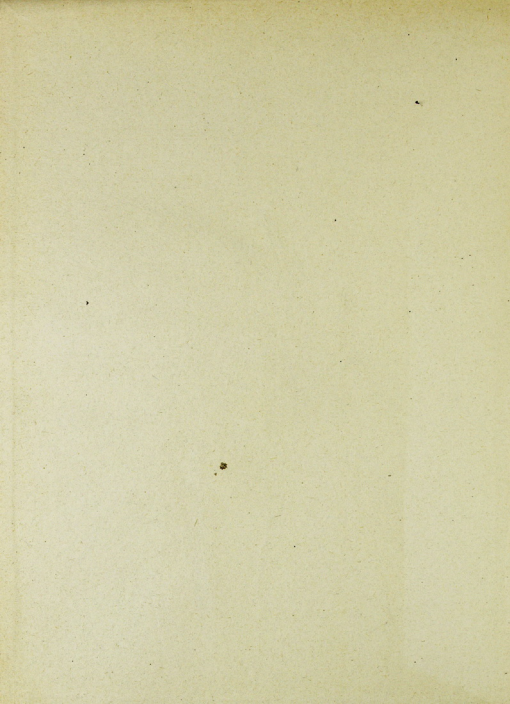
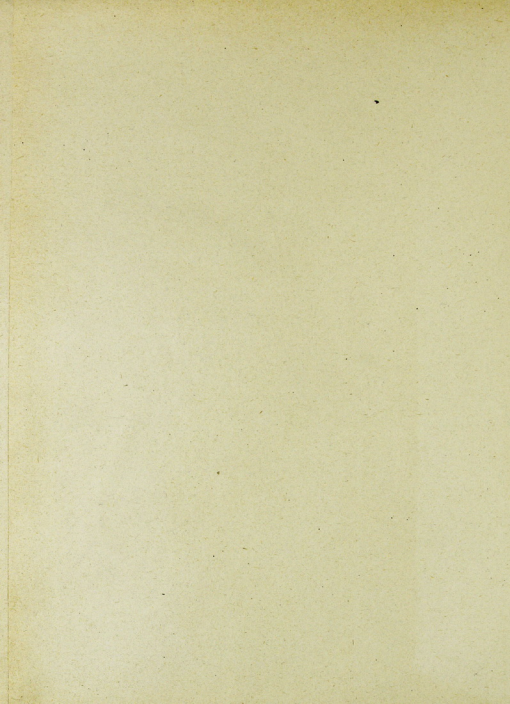

Է. ՀԱՌԲՅԱՆ

ԱՇՏԱՐԱԿԻ
ՇՐՃԱՆԻ
ԺՈՂՎՐԴԱԿԱՆ
ԲՆԱԿԱՐԱՆԻ

ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ИСКУССТВ

Э. Н. АКОПЯН

АРХИТЕКТУРА НАРОДНОГО ЖИЛИЩА АШТАРАКСКОГО РАЙОНА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1964

732

Է. Ն. ՀԱԿՈԲՅԱՆ

ԱՇՏԱՐԱԿԻ ՇՐՋԱՆԻ
ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲՆԱԿԱՐԱՆԻ
ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

5045
111
A

Աշխատության մեջ շարադրվում է Աշտարակի լքյանի ժողովրդական քա-
կարանի ճարտարապետության զարգացման ընթացքը, և կենդրեա նյութի հիման
վրա վեր է հանվում Հայաստանի հարթավայրային ու նախալեռնային լքյան-
ների բնակելի տների ճարտարապետության հիմնական, հանգուցային հարցերը:
Մենազրության մեջ ներկայացված հարուստ նյութը և հեղինակի մի շարք
հանձնարարականները կարող են ոգտակար լինել կոյտնականային գյուղի քա-
կարանների նախագծման համար:

Հրատարակության պատրաստեց և խմբագրեց ՎԱՐԱՅԴԱՏ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Հերերցոգի ուշադրությանը ներկայացվող մեծագույնությունը, որը նվիրված է Աշտարակի շրջանի XIX—XX դդ. ժողովրդական բնակարանի հարտաբաղնաության ուսումնասիրությանը, կատարվել է 1950—1952 թթ. ընթացքում: Նրա հեղինակը՝ հարտաբաղնա էմին Ներսեսի Հակոբյանը տարածած վախճանվեց 1953 թվականին, երբ տակավին 27 տարեկան էր:

Գեոևս դպրոցական հասակից նա առանձնակի սեր է ցուցաբերում դեպի նկարչությունն ու հարտաբաղնությունը: 1943 թ. ընդունվելով Երևանի Կ. Մարտի անվան պոլիտեխնիկական ինստիտուտի հարտաբաղնական բաժինը, գերազանց առաջադիմությամբ այն ավարտում է 1949 թ.: Նույն տարին էլ ընդունվում է Մոսկվայի հարտաբաղնական ինստիտուտի ասպիրանտուրան, դիսերտացիայի թեմա ընտրելով հայկական ժողովրդական բնակարանի հարտաբաղնությունը:

Հակոբյանը մեծ ջանասիրությամբ զբաղվում է ռեսպուբլիկայի մի շարք շրջանների (Աշտարակ, Արտաշատ, Գորիս և այլն) ժողովրդական բնակարանների լավագույն նմուշների ուսումնասիրությամբ, կուտակելով փաստական զգալի նյութ, որը և հիմք է ծառայել ներկա մեծագույն ճանաչման: 1952 թ. Հայաստանի հարտաբաղնությունի միությունում լավեց էմին Հակոբյանի հազորդումը Աշտարակի շրջանի ժողովրդական բնակարանների հարտաբաղնությունը մտախնդիր: Այդ առիթվ կազմակերպված էր նաև բազմաթիվ շափագությունների ու նկարների ցուցահանդես, որն արժանացավ հարտաբաղնական հասարակայնության դրական գնահատականին:

Մեծագույն մեծ Աշտարակի շրջանի Աշտարակ, Օշական, Ոսկեվազ և Եղվարդ գյուղերի ժողովրդական բնակարանի լավագույն նմուշների ուսումնասիրման հիման վրա, հեղինակը ոչ միայն տալիս է նրանց աստիճանական զարգացման պատկերը, այլև հանգամանորեն բնութագրում է առումն և վերլուծում հիշյալ գյուղերի ժողովրդական հարտաբաղնության առանձնահատկությունները, դրանք շարկապելով տեղական պայմանների հետ: Նա բացում է ցույց տալ այն դրականն ու առաջադիմականը, որը կարող է օգտակար

լինել գյուղական բնակարանի նախագծման ու շինարարության այսօրվա պրակտիկային:

Հրատարակելով ներկա մեծագույններ (ինչպես և տպագրության պատ-
րաստելով այդ քննարկն նվիրված մի քանի այլ աշխատություններ), տրվեց
ինստիտուտը նպատակ է դնում լրացնելու այն զգալի պակասը, որ գոյություն
ունի հայկական ժողովրդական բնակարանի ուսումնասիրության ասպարեզում:

Աշխատությունը հրատարակության պատրաստելիս կրճատվել են հեղի-
նակային տեքստի այն մասերը, որոնք հիմնական բովանդակության հետ
սակավ առնչություն ունեն կամ իրենց դրույթներով զգալիորեն հնացել են:

Աշխատության մեջ զետեղված բոլոր չափագրություններն ու լուսանկար-
ները կատարված են հեղինակի կողմից:

ՎԱՐԱՋԴԱՏ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՆԵՐԱՄՈՒԹՅՈՒՆ

Ներկա աշխատությունը նվիրված է XIX դ. կեսից մինչև XX դ. սկիզբն ընկած ժամանակաշրջանի՝ Առաքարեի շրջանի բնակարանային ճարտարապետության ուսումնասիրությանը:

Հայաստանի ժողովրդական բնակարանին նվիրված սակավաթիվ գիտական գրականության մեջ գլխավոր առարկան եղել է հայկական տան հնագույն տիպը, այսպես կոչված «տուն»-ը կամ «գլխատուն»-ը, որն իրենից ներկայացնում է հատակագծում՝ ուղղանկյուն շենք, անսյուն, երկու կամ չորս սյուններով, որոնք օգտագործվել են վերին մասում նեղացող փայտյա ծածկը (կենտրոնում երդիկով) պահելու համար:

Հայաստանի պայմաններում բնակարանի այս բարձու-գմբեթային (Մ. Իլինայի տերմինաբանությամբ) տիպին նվիրված են Ստ. Լիսիցյանի, Ս. Խաչատրյանի և Մ. Իլինայի (որն ընդգրկում է ողջ այդ տիպն Անդրկովկասում) աշխատությունները (տե՛ս գրականության ցուցակը)¹:

Այդ մենագրություններում առաջագրվում է լուծվում են հայկական գյուղական, ժողովրդական բնակարանի ճարտարապետության զարգացման մի շարք խնդիրներ, ահա՛մանվում է միջադարյան պաշտամունքային կառույցվածքների կոմպոզիցիայի տեղական ծագումը՝ ժողովրդական տան հնագույն ձևերից: Ինչպես նշում է հեղինակը, «Մոնումենտալ հին ճարտարապետության, հատկապես

Վրաստանի և Հայաստանի ճարտարապետության հիմնական գաղափարների զարգացման գործում մեծ դեր են խաղացել իրենց տեսքով անբարեոք ժողովրդական բնակարանները՝ զարբազին-տունը-Ղարաղամը — էրզլյանի Սախլին (երդիկավոր տուն)»:

Մ. Իլինայի՝ Անդրկովկասի հնագույն տների տիպերին նվիրված աշխատությունը հատկապես հետաքրքիր է նրանով, որ գիտական գրականության մեջ առաջին անգամ սահմանում է բնակարանների հնագույն տիպերի ժառանգական կապը ընտանիքի զարարչության բնակարանների հետ, մի տեսակետ, որը ճշտվում է նաև ներկա աշխատության մեջ: Այսպիսով, Հայաստանի ժողովրդական բնակարանի ճարտարապետության վերաբերյալ եղած հատուկ գիտական գրականության մեջ XIX դարի և XX դարի սկզբի ժամանակաշրջանի ժողովրդական բնակարանի ճարտարապետության կարևոր հարցերը շրջանցվել են, չնայած որ բնակարանի այդ տիպը ավելի մոտ է բնությանը զարգացման ժամանակակից աստիճանին:

XIX դարի կեսի և XX դարի սկզբի բնակարանի և ժողովրդական ճարտարապետությանը վերաբերող նյութերի պակասը հեղինակին թվադրեց նախնական հետազոտական աշխատանքներ տանել: Այդ նպատակով նա, 1951 թ. ամռանը շրջեց Գորիսի (չեռնային շրջան), Առաքարեի, էջմիածնի

² Հետագա տարիներին ժողովրդական ճարտարապետությանը նվիրվել են մի քանի նոր աշխատություններ, որոնք հեղինակի կողմից, բնականորեն, հիշատակվել էլին կարգը: (Մեծ, խմբ.)...

¹ М. Ильян, Древнейшие типы жилищ Закавказья, М., 1946, стр. 35.

(Արարատյան դաշտավայր) և Աշտարակի (Նախալենային շրջան) շրջանները:

Նախնական հետազոտումը բերեց այն համոզման, որ Հայկական ՍՍՌ տերիտորիայում գոյություն ունեն XIX դարի կեսին և XX դարի սկզբին վերաբերող մեծ քանակությամբ լուսումնասիրված հուշարձաններ:

Այդ մեզ ստիպեց հրաժարվել թնամտիկ լայն ընդգրկումից, ուսումնասիրության առարկա դարձնելով միայն մեկ բնագավառ, որը հնարավորություն կտա ավելի խորն ու բազմակողմանի ուսումնասիրել այն: Այսպիսով, մեր թնման ընդգրկեց XIX—XX դարերը:

Բնակարանի այդ տիպը, ի տարբերություն «հնագույն տիպի», հետազոտված կանխնայեք ընդ տիպ, որովհետև ժամանակակից գիտական գրականության մեջ այդ է ընդունված¹:

Այնուհետև, անհրաժեշտ էր նեղացնել թնմայի սահմանները նաև տերիտորիալ իմաստով, քանի որ, ինչպես արդեն ասվեց, նոր տիպի բնակարանի տարածման ասպարեզը չափազանց լայն է: Այն ընդգրկում է ոչ միայն գյուղական բնակավայրերը, այլև քաղաքները, ըստ որում, քաղաքներում բնակարանի կազմակերպման պրոցեսն անտարակույս ավելի բարդ ընթացք ունի, իր վրա կրելով բազմազանակ ազդեցություններ:

Քաղաքային պայմաններում բնակարանի կազմավորման պրոցեսի նման բնույթն ու զրականության մեջ նրա անմշակ լինելը մեզ հարկադրեցին դիմել Հայկական ՍՍՌ Աշտարակի շրջանի կոմպլեքս տիպի բնակարանի ուսումնասիրությանը: Պապանուկ այն էր, որ 1951 թ. ամռան շրջանում ժողովրդական ստեղծագործությունն Նախնական հետազոտությունը համոզեց, որ քաղաքի ճարտարապետության բարերար ազդեցությամբ բնակարանի ճարտարապետության ժողովրդական գծերն այստեղ ավելի ցայտունորեն են ընդգրկված: Մենք հետազոտեցինք Աշտարակի, Օշականի, Ոսկենվազի և Նվարդի բնակարանները, որովհետև դրանք շրջանի առավել մեծ և տնտեսապես զարգացած գյու-

ղերն են: Այդ բոլոր գյուղերը գտնվում են Նախալենային դաշտավայրերում և աշխարհագրական նպատակովոր պայմանների շնորհիվ, ավել են ուսումնասիրվող զարաշրջանի ժողովրդական ճարտարապետության առավել տիպիկ նմուշներ: Չնայած դրան, կարծում ենք, որ չորս մեծ գյուղերի ժողովրդական ճարտարապետության հետազոտման հերակացությունները կարող են առավել կոմպակտ չափով վերաբերվել Աշտարակի ողջ շրջանին: Ինչից, ներկա աշխատությամբ ամենին էլ հավանություն չունենք սպառնալից համարելու Աշտարակի ժողովրդական ճարտարապետության հետ կապված բոլոր հարցերի ուսումնասիրությունը, քանի որ ժողովրդական բնակարանի ճարտարապետության բոլոր բարդ և բազմազան երևույթներ լրիվ պարզարկումով կարող է տրվել միայն պատմաբանների, ազգագրագետների և ճարտարապետների հավաքական ջանքերով: Ներկա աշխատության մեջ ժողովրդական բնակարանի ճարտարապետության կոմպլեքսային հարցերի կոլեկտիվ մշակման բացակայությամբ, ունի բնականաբար չէր կարող չափմանափակել ուսումնասիրության արդյունքները: Այնուհետևայնիվ, գտնում ենք, որ ճարտարապետի կողմից կատարված հետազոտությունը նույնպես կարող է գործին նպաստել:

1952 թ. ամռան ընթացքում Աշտարակի շրջանի հիշյալ գյուղերում հեղինակն աշխատել է ժողովրդական ճարտարապետության հուշարձանների ֆիքսացիայի վրա, որը և հիմք է տվել ներկա աշխատությանը գրել: Հուշարձանները ֆիքսացիայի են ենթարկվել լափագրման, բնականից նկարելու և վերջապես, լուսանկարման միջոցով: Զուգահեռաբար գրել են անվան տեղի բնակիչների աված տեղեկությունները:

Ներկա աշխատանքի նպատակն է.

1. Ուսումնասիրել Հայկական ՍՍՌ Աշտարակի շրջանում XIX դարի կեսից կոմպլեքս տիպի բնակարաններով ներկայացված ժողովրդական բնակարանի ճարտարապետությունը, նրա օրինաչափ-պատմական կապը բնակարանի նախորդ տիպի (առն, գյուխատուն) հետ, նրա հետագա զարգացման հետ:

2. Ցույց տալ ուսումնասիրվող ճարտարապետության առանձին առաջավոր կողմն-

¹ Հեղինակի կողմից նոր տիպ անվանվող բնակարանը ավելի նպատակահարմար գտանք հետազոտված անվանի նոր կամ կոմպլեքսային տիպի բնակարան (Սման. խմբ.):

րի օգտակարութիւնը ժամանակակից սակավահարկ շինարարութիւն համար: Այդ նրա պատակով բերվում են նյութեր, առաջարկութիւններ, դիտողութիւններ ու եզրակացութիւններ:

1952 թ. հուլիսին Երևանի ճարտարապետի տանը լսվեց հեղինակի հաղորդումը ԵԱՀտարակի ժողովրդական բնակարանընթեմայով, միաժամանակ ցուցադրվեցին իլլուստրատիվ նյութերը: Նշվեց, որ պետք է սկսել Հայկական ՍՍՌ XIX—XX դարերի

բնակարանի ճարտարապետական ժառանգութեան լայն ուսումնասիրութիւնը, այն ստեղծագործորեն օգտագործել բնակարանային շինարարութիւն ժամանակակից պրակտիկայում և դրանով իսկ վերացնել հայ ժողովրդի ճարտարապետական կուլտուրայի ուսումնասիրման գործում եղած պակասը: Միաժամանակ, այդ քննարկումը զգալի շարժում օգնեց ներկա ուսումնասիրութիւն շարադրմանը:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ա. ԱՇՏԱՐԱԿԻ ՇՐՋԱՆԻ ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՊԱՅՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ինչպես հայտնի է, բնական պայմաններն ու պատմական տրագիցիաները որոշակի դեր են կատարում բնակարանի ճարտարապետության, հատկապես ժողովրդական բնակարանի կազմավորման մեջ։ Առանց ժողովրդական ճարտարապետության բազմապիսի կողմերը որոշող գործոնները բնեկու, հնարավոր չէ պարզաբանել ճարտարապետության այս կամ այն ձևը, այս կամ այն եղանակը։

Բնական և պատմական հարադրական պայմանների ուսումնասիրության անհրաժեշտությունը բացատրվում է նաև նրանով, որ ճարտարապետների առաջ կանգնած յուրաքանչյուր խնդիր միշտ պետք է պայմանավորվի կոնկրետ տեղով և բնական պայմաններով։ Մի կողմից՝ բնական ու հասարակական պայմանների, մյուս կողմից՝ ժողովրդական ճարտարապետության ձևերի համատեղ ուսումնասիրությամբ է հնարավոր սահմանել ժողովրդական ճարտարապետության ձևատեղծման որոշակի օրինաչափությունները, փոքր բնակելի տան օրգանիզմի կառուցման որոշակի սկզբունքները։

Ինչպիսիք. Շրջանի տնրիտորիան ըստ «Երևանի» բաժանվում է երկու մասի՝ նախալեռնային և լեռնային։ Նախալեռնային դաշտավայրը, որը 10 կմ լայնությամբ ունի և ծովի մակերեսից բարձր է 950—1100 մ, Արագած լեռան զառիթափ լանջերով անց-

նում է լեռնայինի՝ հասնելով 4096 մ բարձրության, լեռան լանջերին հանդիպում են միջ թև շատ հանգիստ ունեցող ոչ մեծ հողամասեր, աչքին կոչված, լավային դաշտեր։

Հրազդան գետի հովտում եղած մերկացումներով երկրաբանները սահմանել են, որ աղաբեր երրորդական շերտը երբեմն ծածկում էր Հայկական ՍՍՐ-ի տնրիտորիայի զգալի մասը։ Ավելի ուշ, իր մեծ մասով այն ծածկվում է հրաբխային տեսակներով, ժամանակակից Աշտարակի շրջանը ամբողջությամբ կազմված է հրաբխային տարրեր լավաներից ու տուֆերից և մեծ մասամբ ծածկված է սակավազոր հողաշերտերով։

Աշտարակի շրջանը լավազանց հարուստ է շինարարական նյութերով. այստեղ կան մեծ քանակությամբ տուֆեր, բազալտներ, ավազ, պեմզա և այլն։

Կլիման. Բարձրությունների մեծ տարբերության պատճառով շրջանի կլիման բազմազան է։

Տեղումները. Արարատյան դաշտավայրի ու նախալեռների օդերևութաբանական կայանների տվյալների համաձայն, միջին ամսական ջերմաստիճաններից երևում է, որ Արարատյան դաշտավայրի հարավային մասում (Հոկտեմբերյանի շրջան) տարեկան միջնորոտային տեղումները հասնում են միայն 300 մմ-ի, Արագածի դաշտային գո-

տում՝ 900 մմ-ի: Աշտարակի շրջանում տեղանքները լինում են գերազանցապես գարնանը՝ ապրիլի երկրորդ կեսին, մայիսին և հունիսի առաջին, իսկ երբեմն (լեռներում) նաև երկրորդ կեսին:

Հուլիսը և օգոստոսը աչքի են ընկնում սուր արտահայտված լորանոթիայով, նույնիսկ ալպիական արտառվայրերի գոտում, որտեղ ինչպես և նախալեռնային դաշտավայրում, արհեստական ոռոգման կարիք է զգացվում:

Այսպիսով, Աշտարակի շրջանում հունիսից մինչև սեպտեմբերի կեսը, երբեմն էլ ավելի ուշ, կլիմայի շրջափառն օգտակարով, արհեստական ոռոգումը անհրաժեշտ է դառնում նույնիսկ մթնոլորտային մեծ տեղումների ունեցող վայրերում:

Աշտարակի շրջանի ամառային ջերմաստիճանները բարձր են, քան նույն բարձրության վրա գտնվող հարևան վայրերում:

Ձմեռային ջերմաստիճանները Աշտարակում և շրջակա գյուղերում այնպես դաժան չեն, ինչպես, օրինակ, հարևան Հոկտեմբերյան շրջանում, իսկ ամառային ջերմաստիճանները այնպես տոթմանկ չեն, ինչպես Հոկտեմբերյանում, սակայն լիովին բավարար են գյուղատնտեսական ամենաթանկարժեք կուլտուրաների աճեցման համար:

Նախալեռնային բլուր շրջաններում, այդ թվում և Աշտարակում, ձմեռային ամիսներին մինիմալ ցածր ջերմաստիճաններ չեն լինում, ինչպես դաշտավայրերում:

Աշտարակի շրջանում որոշ բացառություներ կապվում միայն ծղվարը, որի հունվարյան միջին ջերմաստիճանը այնքան ցածր է, որքան Արագած կայարանում, երբեմն նույնիսկ ավելի ցածր, քան հարևան Զաղում և Աղցինում: Այդ բացառություն է Արայի լեռան հարևանությամբ:

Աշտարակի գարնանային ջերմաստիճանները նկատելի ցածր են, քան Արարատյան դաշտավայրերին: Այդ հանգամանքը նպաստում է պտղատու ծառերի փոքր ինչ ուշ ծաղկելուն, որի հետևանքով պակասում է ուշ ստանամանիքներից պտղատու ծառերի բերքի կորստի վտանգը:

Աշտարակի սեպտեմբերյան ջերմաստիճանները, որոնք բարձր են Արտաշատից և համարյա հավասար Սրեանին, փոքր ինչ դեղում են էլմիաճին և Հոկտեմբերյանին:

Հոկտեմբերին, երբ սկսում են ցրտերը, Աշտարակի ջերմաստիճանները հավասարվում են էլմիաճին ու Սրեանին և անցնում Հոկտեմբերյանից ու հատկապես՝ Արտաշատից: Հանրագումարի բերելով Աշտարակի շրջանի օդի ջերմաստիճանները, դալիս ենք այն եզրակացության, որ նրա ջերմային ռեժիմը, հարևան շրջանների համեմատությամբ, մի շարք առավելություններ ունի և ապահովում է գյուղատնտեսական ամենաարժեքավոր կուլտուրաների հաջող զարգացումը:

Պատմությունը. Երբեքի տեղիտորհալում հայտնաբերված նյութական կուլտուրայի բազմաթիվ հուշարձանները վկայում են, որ նրա բնակեցման պատմությունը գնում է դարերի խորքը:

Բնակարանի հնագույն ձևը ինչպես արհեստական, այնպես էլ բնական քարանձավներն էին, որոնք ընկած են Քասախ գետի հովտում, նրա ամբողջ երկարությամբ: Մեզայիթյան կառուցվածքների թվին են պատկանում խոշոր քարերից իրականացված կառուցվածքները, որոնք ծառայում էին որպես բնակարան: Այդ կառուցվածքները գտնվում են Օշականից դեպի արևելք, Ժնուշը կոչվող բլրի վրա, Փարբի, Դըղը և մյուս գյուղերում:

Կոչ և Շամիրան գյուղերի միջև ընկած տարածություններում հայտնաբերվել են մեզայիթյան կուլտուրայի այնպիսի կլասիկ հուշարձաններ, ինչպես մենհիրները, կրմլիները և դոլմեններն են:

Ամբերդի շրջակայքում գտնվել են սլիշապներ—քարից կերտված ձկներ, որոնք կապված են ջրի պաշտամունքի հետ:

Մեր թվարկությանից առաջ XIII—VII դարերում, Հայաստանի տեղիտորհան են թափանցում ուրարտացիները, որոնք մի շարք նվաճողական արշավանքների հետևանքով իրենց են ենթարկում նրա բնակիչներին: Այդ ժամանակից Աշտարակի տեղիտորհալում: Թալիշում պահպանվել է մի սեպագիր արձանագրություն: Ենթադրվում է, որ շրջանում մինչև այժմ գործող ոռոգման սխեմանի առանձին մասերը ուրարտական ծագում ունեն: Այդ առումով Աշտարակը, որի գոյությունը հաջվում է մոտ 27 դար, Մովսեսյան Միութան տեղիտորհալի ամենահին բնակավայրերից մեկն է, Հայ ժողո-

վրդի կազմավորման և պետականության առաջացման ժամանակաշրջանից (մ. թ. ա. 6—3-րդ դարերը) Աշտարակի շրջանը մշտնում է իր զարգացման նոր փուլը: Ժամանակակից Աշտարակի շրջանը կազմում է հին հայկական Արազածոտն նահանգի մի մասը: Շրջանի մի շարք գյուղեր եղել են Արշակունիների զորքի ձմեռային կայանը. Աղցում էր գտնվում Արշակունյաց տոհմի ներկայացուցիչների դամբարանը, Օշականը պատկանում էր Ամատունյաց իշխանական տոհմին:

VII դարում Հայաստանի կառավարիչ իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանը Արուն և Եղվարդ գյուղերում կառուցում է եկեղեցիներ:

IX դարում Անին կառուցող Բագրատունիները Պալատկունի իշխաններից զուտ են նրանց կառուցած Ամբրեղ ամրոցը և դարձնում իրենց զինավոր ամրոցներից մեկը:

XI դարը բնութագրվում է հասարակական կյանքի և շինարարական գործունեության անկումով, որը սկսվեց Թուրք-սելջուկների արշավանքների և մեծ ֆեոդալ իշխանների միջև ծագած ներքին երկպառակությունների հետևանքով: Այդ պայքարը իշխանական շատ տոհմերի ոչնչացման պատճառ դարձավ:

Եինարարական գործունեության հետագա վերելքը (XII—XIII դարերում) կապված է Զաքարյանների և Վաչուտյանների անվան հետ: Զաքարյանները մեծ նշանակություն տալով Արազածոտն գավառին, սելջուկներից հետո նվաճեցին Անբրեղը և, ի նշանավորումն այդ հաղթանակի, 1200 թ. Անտառուտ գյուղում հուշարձան կանգնեցրին, իսկ Վաչուտյանները կառուցեցին մի շարք վանքային կոմպլեքսներ՝ ինչպես Հովհաննավանքը, Դրսավանքը, Սաղմոսավանքը և այլն:

XVII—XVIII դարերում աշխուժանում են առևտրական կապերը: Աշտարակի շրջանն իր աշխատագրական պայմաններով աչքի ընկնող տեղ էր զբաղում Երևանը Քիֆ-լիսի հետ կապող առևտրական ճանապարհների վրա: Զաքարյա պատմիչի վկայությամբ, այդ ճանապարհի վրա գտնվող Կարբի գյուղը առևտրական մեծ կենտրոն էր: Այդ ժամանակից Քասաղ գետի վրա պահպանվել են Աշտարակի և Օշականի մուրհեբերը:

XIX դարի սկզբից սկսվում է հայ ժողովրդի՝ պարսկական լծից ազատագրվելու պրոցեսը: Այդ ազատագրումը սկսվեց 1801 թ. Արևելյան Վրաստանը Ռուսաստանին միավորելուց հետո: Հայերը, ձգտելով միավորվել ռուսական պետությանը, ակտիվ մասնակցություն էին ցույց տալիս ռուս-պարսկական (1804—1813 թթ.) և ռուս-թուրքական (1806—1812 թթ.) պատերազմներին: Ռուս-պարսկական երկրորդ (1826—1828 թթ.) պատերազմն ավարտվեց ռուսական զորքերի հաղթանակով և Թուրքմենչայի պայմանագրի կնքմամբ (1828 թ. փետրվարի 10-ին) Երևանի ու խախուրդանի խանությունները միացվեցին Ռուսաստանին, Ռուսաստանին միավորվելու մեծագույն նշանակությունն այն էր, որ Հայաստանի զգալի մասը ազատագրվելով պարսկական խոսերի ֆեոդալական լծից, զարգացման նոր ուղի մտավ:

«Ռուսաստանը»—ինչպես գրել է Ֆ. Էնգելը.— Արևելքի նկատմամբ իսկապես առաջադիմական զոր է կատարում»:

Կապիտալիստական զարգացման ուղին բռնած Ռուսաստանի հետ միասնալը նշանավորեց Հայաստանում իշխող բազմադարյան ֆեոդալական հարաբերությունների ավարտը:

Ր. ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՐԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ և՛ ՔՆԱԿԱՎԱՅՐՈՒՄԻ ՎԱՌՈՒԹՅԱՆՍՄԱՆ ԿԱԶՄՈՒՆԵՐՈՐԸ

Առանձին տան և գյուղի փոխհարաբերության հարցը ընդհանրապես ինքնուրույն հետազոտություն թեմա է և ներկա աշխատ-

ություն շրջանակներից դուրս է: Սակայն առանձին շենքի ճարտարապետության և գյուղի կառուցապատման փոխադարձ պայ-

¹ Արունում Մամիկոնյանը կառուցում է նաև պալատ, որի մնացորդները բացվել են 1947—1952 թթ. պեղումների ժամանակ (Ման. խմբ.):

² К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 21, стр. 211.

մանավորվածության խնդիրն, ըստ երևույթին, չի կարող թեկուզ համառոտակի լըռ-
շափվել այստեղ:

Տեղագրական հատակագծերի նյութերի ստացման ղեկավարությունը, հաճախ էլ դրանց լիակատար բացակայությունը, ստիպում են սահմանափակվել միայն Աշտարակի շրջ-
կենտրոնի տեղագրական հատակագծով:

Ժամանակակից Աշտարակը ներկայաց-
ված է ամենատարբեր բնույթի տներով, Բնա-
կարանային ճարտարապետության դարգաց-
ման միջնադեպական շրջանը կարելի է բա-
ժանել երեք շրջանների: Զարգացման առա-
ջին շրջանը, որը հասնում է մինչև XIX
դարի սկիզբը, բնութագրվում է բնակարանի
հնագույն խորհրդի՝ գլխատան, կամ ինչպես
Աշտարակում ասում են, հացատան գեթա-
կշտությունով: Բացի տեղում կատարած հե-
տադոտություններից և աշտարակցիների
վկայություններից, այդ են վկայում նաև
գրական տվյալները¹: Բնակարանի ճարտա-
րապետության հետագա զարգացումը պայ-
մանավորվում է կապիտալիստական հա-
րաբերությունների զարգացմամբ, առաջ է
գալիս տուն մեկ ընտանիքի համար, սկզբում
հավանաբար մի հարկանի, իսկ հետո նաև
երկհարկանի: Աշտարակի բնակարանի երկ-
րորդ շրջանն, այսպիսով, կապված է բնա-
կարանի հին ձևերը դուրս մղելու և նոր տի-
պի կազմավորման ու զարգացման հետ, Աշ-
տարակի հետադուրված և ուշադանները
պատկանում են զարգացման հենց այդ, երկ-
րորդ շրջանին:

Հետագայում, աստիճանաբար ժողովրդում
են տնայինությունն տեղական, ժողովրդական
ավանդները:

Մի խումբ հարստացած ունեւորներ դի-
մում են քաղաքատիպ բնակարանի ճարտա-
րապետությունը: Նրանց այլևս չէին բավա-
րարում նախորդ շրջանի բնակարանների
համեստ և ազնիվ միջոցները: Իր հարստու-
թյունը ցուցադրելու ձգտումը հասցնում է
շենքը պաճուճանքի բնույթ կրող մանրամաս-
ներով հագեցնելուն:

Այսպիսով, Աշտարակի նախառվածա-
կան շրջանի կառուցապատումը, մի կողմից՝

բնական տուֆից ու բազալտից՝ կավի շա-
ղախով, մյուս կողմից՝ մեծ մասամբ սև,
սրբատաշ տուֆից շարվածքներով ամպիրեռ
ոճ ունեցող անհաշվելի մանրամասներով
կառուցված բնակարանների մի խառնարը-
ղետ պատկեր է ներկայացնում:

Տեղագրական հատակագծից երևում է,
որ հյուսիսային, առավել հին մասն իր կա-
ռուցապատման խումբումը որոշակի տար-
բերվում է հարավայինից: Դա առաջացել է
Քասաղ գետի ձորի մոտ, գյուղի վերին շը-
րանցքով ավելի բլր կնդտոսված մասում,
տներ կառուցելու ձգտման հետևանքով:
Մյուս կողմից, այդ բացատրվում է պտղա-
տու և խաղողի այգիների պահպանման
ձգտմամբ, որոնք տեղավորված են գլխավո-
րապես հարավային մասում, Աշտարակի ու-
սումնասիրվող բնակարաններից հյուսիսային
մասում խիտ և տարբերակներն առաջացած
կառուցապատման պայմաններում: Հարա-
վային մասի կառուցապատմանը հիմնակա-
նում իրականացվել է աղբն սովետական
ժամանակաշրջանում: Սաղմոսավանքի աղ-
բուրներից սկիզբ առնող ջրամբանակարար-
ման գծի շնորհիվ այն կրում է առանձին ա-
զարակներով կառուցապատելու բնույթ:

1948 թ. կազմված գլխավոր հատակագծի
համաձայն զգալիորեն կերպարանափոխվում
է հին Աշտարակը: Քանդվել են շատ տներ,
լայնացվել են հին փողոցները, բացվել՝
նորերը: Գլխավոր հրապարակում կառուց-
վում է դրամատիկական թատրոնի մեծ շեն-
քը: Քասաղ գետի վրա, հին կամուրջից հա-
րավ, կառուցվում է նոր կամուրջ: Հասա-
կագծի նախագծի համաձայն Աշտարակի
հետագա աճը տեղ է ընթանա Քասաղ գե-
տի ձախ, կառուցապատումից ազատ ափին:

Հետևապես, Աշտարակի կառուցապա-
տումը ներկայացնում է մի պատմական շնը-
տավորում, որտեղ միաժամանակ կարելի է
տեսնել զարգացման տարբեր ժամանակա-
շրջանների բնակարաններ, սկսած գոթա-
մոթյունից ամբողջովին դուրս մղված՝ հնա-
գույն բնակարանից՝ հացաստնի: Բնակարա-

¹ Երվանդ Ե Կահգի, Աշտարակի պատ-
մությունը, ձեռագիր, էջ 168: (Գտնվում է Հայկ. ՍՍՏ
ԳԱ գրականության ինստիտուտում):

² Կամրջի կառուցումն ավարտվել է 1957 թվակա-
նին: (Ման. խմբ.):

³ Այս մասի կառուցապատումն արգեն իրակա-
նացվում է: (Ման. խմբ.):

նի նոր կամ բազմաբաժին տիպը կազմում է ժամանակակից Աշտարակի կառուցապատման հիմքը:

Մեզ հետաքրքրող բնակարանների տիպըլողգիական խումբը առավել լրիվ ներկայացված է Աշտարակի հյուսիսային մասում, որի նեղ փողոցներով, նրբանցքներով ու փակուղիներով անցնում է ջրանցքը:

Աշտարակի, ինչպես իմիջիայլոց, նաև հետազոտված մյուս գյուղերի կառուցապատման հենքը կազմում են երեք հիմնական տարրերը՝ բնակելի տունը, տնամերձ հողամասը և փողոցը, նրբանցքը կամ փակուղին, Հանդիպում են նաև հրապարակներ, որոնք առաջացել են փողոցների հատման տեղում: Միայն մի դեպքում (Օշական, տե՛ս ստորև) հնարավոր եղավ նշել առաջացած հրապարակի ոչ պատահական բնույթը, որն ունի քաղաքաշինական և ճարտարապետական նշանակություն: Փորձենք նշված յուրաքանչյուր տարրն առանձին-առանձին քննել: Ինչպես արդեն ասվեց, Աշտարակի հյուսիսային, առավել խիտ բնակեցված մասը բնորոշ է ուսումնասիրվող բնակարանների տիպոլոգիական խմբի առաջացման ժամանակի համար:

Աշտարակի շրջանի նոր կամ բազմաբաժին տիպի բնակարանի հատակագծային կառուցվածքը հիմնականում հանդում է տեղականական միաշարք կապիտ, այսինքն՝ բնակելի սենյակների միաշարք դասավորմանը, բրդվհետև նշված տիպի բնակարանի միահարկ տարրերակը հաճախ հանդես է գալիս նաև երկշարք հատակագծումով: Առանձին դեպքերում երկշարք հատակագծման կարելի է հանդիպել նաև երկհարկանի շենքերում (տե՛ս ստորև, վարպետ Խ. Վիրաբյանի կառուցած տունը):

Բաց քանի որ Աշտարակի հետազոտվող մասում բնակարանների գերակշռող մասը կառուցվապատման խտության պատճառով ունի սենյակների երկհարկ դասավորություն, առավել հաճախ հանդիպող հատակագծման միաշարք կառուցվածքով, եղած բնակարանների բոլոր տարրերակները կարելի է հանգեցնել մեկ տիպի՝ միաշարք հատակագծման, սենյակների երկհարկ դասավորությամբ:

Փողոցի նկատմամբ տան դասավորության երեք հնարավոր միջոցներից (փողոցին զուգահեռ, ուղղահայաց և անկյունով), որոնք

պայմանավորված են շրջանի հետազոտված գյուղերի հարթ ռելիեֆով (ինչպես հայտնի է, լեռնային գյուղերի պայմաններում, բնակելի տան տեղադրումը ենթարկվում է թեքության ուղղությամբ), առավել հաճախ հանդիպում է բնակարանի փողոցին զուգահեռ տեղադրումը:

Հետազոտված գյուղերի հարթ ռելիեֆը հնարավորություն էր տալիս առավել ազատ լուծել բնակելի տունը փողոցի նկատմամբ դասավորելու հարցը: Նման ռելիեֆը հնարավորություն էր տալիս ամենաբարենպաստ կողմնորոշում ապահովել հողամասն հնարավորին լավ անշտանել փողոցից, միաժամանակ երկրորդ հարկում փողոցի կողմն ուղղված պահուսնակավոր պատշգամբի միջոցով բնակելի տունն առավել մոտեցնել փողոցի կյանքին: Եվ վերջապես ստեղծել ավելի շահավետ ու մեծ տնամերձ հողամաս:

Նշված հանգամանքները մեծ մասամբ հանգեցնում էին բնակելի տունը փողոցին զուգահեռ դասավորելու գաղափարին:

Աշտարակ գյուղի հատակագծումը ամփոփականորեն կապված է բնակելի տների առավել հաճախ հանդիպող՝ միաշարք հատակագծման և նրանց փողոցին զուգահեռ տեղադրման հետ:

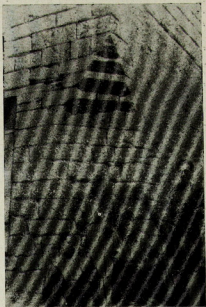
Նորից անդրադառնալով Աշտարակի տեղադրական հատակագծին, տեսնում ենք, որ հիմնական մայրուղին կազմում է Երևան-Էջմիածին խճուղային ճանապարհ-փողոցը (հյուսիս-հարավ): Նրանից լայնական ուղղությամբ բաժանվում են բազմաթիվ փողոցներ ու նրբանցքներ, այդ պատճառով էլ հատակագծում մի շարք փողոցներին ու նրբանցքներին զուգահեռ դիրք ունեցող բնակելի տների մեծ մասը կողմնորոշված են հյուսիս-հարավ, կամ ավելի ճիշտ՝ հյուսիս-արևելք և հարավ-արևմուտք: Երեկոյան ու գիշերային ուժեղ քամիների առկայության, ինչպես և ամառային ու աշնանային տոթի պայմաններում, փողոցների ու նրբանցքների ուղղությունը և դրա հետ կապված տների կողմնորոշումը ամենաբարենպաստն է: Հարավ-արևմտյան կողմնորոշման բացասական կողմը (գերազանցումը օրվա երկրորդ մասում) փոխհատուցվում է բնակարանի տարանցիկ օդափոխությամբ: Ինչ վերաբերում է ձմռան ամիսներին, ապա նշված կողմնորոշումը լավագույնն է:

Այս հանգամանքները պետք է նկատի ունենալ Աշտարակի ինչպես ձախափնյա մասում, այնպես էլ ներկա տերիտորիայում շինարարություն կատարելիս:

Աշտարակի կառուցապատման հենքը կազմող մյուս տարրը փողոցն է, նրանցքը և փակուղին փողոցներից զուգահեռ տների սեղադրումով: Աշտարակի փողոցների ճարտարապետական-տարածական կերպարները բավականին որոշակի նշանակություն են ստանում: Դա ավելի քան ակնհայտ է, քանի որ տների միջև եղած տարածությունները, որպես կանոն, բաժանված են տնամերձ հողամասերը փողոցից անշատօր քարե ցանկապատով, որը փողոցը երկու կողմից տարածականորեն կազմակերպում է: Փողոցներից շատերի համար պարտադիր է կանաչի և ջրանցքի առկայությունը, որոնք ղգալիորեն աշխուժացնում և ռաբավալիսն ընկալվալի բնույթ են տալիս նրանց: Փողոցների նեղությունը (մինչև 2 մետր) պատճառ է դարձնել տների առաջին հարկի անկյունների յուրօրինակ կտրմանը, երբ հաջորդ հարկի անկյունը պահպանվում է քարերի շարքի աստիճանական առաջակողմում (նկ. 1):

Աշտարակի հյուսիսային մասի խիտ կառուցապատումը, փողոցների և նրանցքների նեղությունը առանձնապես բարձրացրել են քննվող ժամանակաշրջանի բնակարանների այնպիսի մասերի դերն ու ճարտարապետական նշանակությունը, ինչպես շքամուտքերն ու պահուսակավոր պատշգամբներն են: Սերանք առանձին շենքերի լուծման դեպքում (տե՛ս ստորև) հանգես են զալիս որևէ ճարտարապետական և դրա հետ միասին՝ նաև կառուցապատման էֆեկտիվ միջոց (նկ. 2, 3):

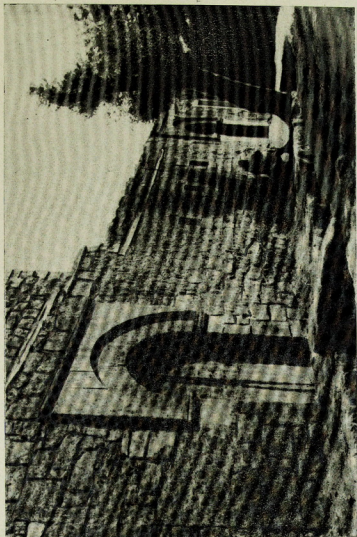
Շքամուտքերն ու պահուսակավոր պատշգամբները, որոնցից շատերը զարդարված են կտրուղված, ցանցկեն մասերով, մեծ մասամբ հանգես են զալիս որպես փողոցի ճարտարապետական կերպարի բաղադրիչ տարրերը (նկ. 4): Շքամուտքերի և պահուսակավոր պատշգամբների դասավորություն մեջ կարելի է որոշակի օրինաչափություն նկատել, որի համաձայն փողոցի կամ նրանցքի հեռանկարը հաճախ ավարտվում է շքամուտքով կամ պահուսակավոր պատշգամբով: Բնական էր տան սեփականատիրոջ—շինարարի

Նկ. 1. Օշական. Բնակելի տան անկյան լուծման օրինակ

ցանկությունը, որն իր պատշգամբը կառուցում էր այնպես, որ այնտեղից փողոցն իր ողջ երկարությամբ երևա: Նման լուծումն, անտարակույս, չի հնացել և կարող է օգտագործվել ժամանակակից ավանային շինարարության մեջ: Բացի նշված տեղադրությունից, նրանց առանձնահատկություններից է նաև տիպայնությունը: Աշտարակի շրջանի բնակելի տների շքամուտքերը հիմնականում միատիպ են, սակայն նրանց ազատ զեղարվեստական բաշխումը փողոցում, կանաչի, պուտերի կողքին՝ բացառում է միապաղատադությունը և ապացուցում ժամանակակից ավանի փողոցի ձևավորման մեջ՝ միատիպ տարրերով զեղարվեստական էֆեկտ ստանալու հնարավորությունը:

Աշտարակի կառուցապատման հենքը կազմող երրորդ տարրը տնամերձ հողամասն է: Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի սոցիալ-տնտեսական էությունը բնութագրվում է արտադրության միջոցների մասնավոր սեփականությամբ: Աշտարակի շատ բնա-

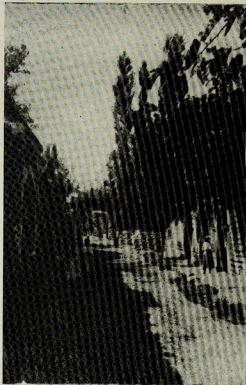
Նկ. 2. Աշտարակ, ֆոթո

կիշներ ունեն թարրեր մեծությամբ խաղողի և պտղատու այգիներ:

Խաղողի և պտղատու այգիները հիմնականում ընկած էին Աշտարակից հարավ-արևմուտք: Այսպիսով, հնարավորություն էր ստեղծվում բնակելի տանը կից ունենալ բավականին մեծ պտղատու և խաղողի այգի ու քուր (հարավային Աշտարակ): Բնակելի տան

վերահիշյալ մասից դուրս, սակայն, որպես կանոն, բնակարանին կից անպայմանորեն դուրսիցում ունեւր ոչ մեծ հողամաս: Այդ տնամերձ հողամաս-բակի մականերսը հաճախ սովել էր այն մականերսից, որ զբաղեցնում էր բնակելի տունը: Այն հետևողականությունը և համառությունը, որով կտրվում էին այդ փոքրիկ հողամաս-բակերը, վկայում են նը-

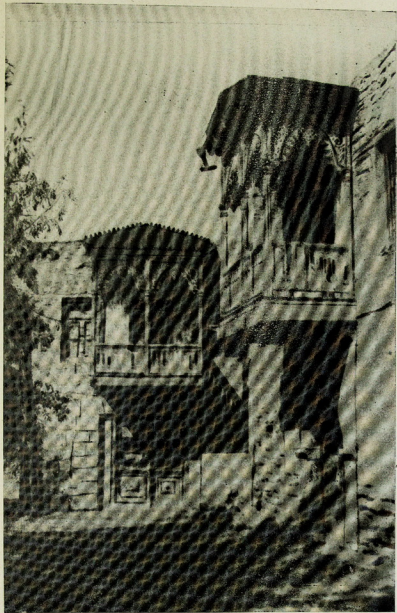

Նկ. 3. Բնակավազ. Փողոց

ամբողջ կոմպլեքսը բաղկացած էր բուն բնակելի տնից, տնամերձ հողամասից և պտղատու ու խաղողի այգով զբաղված հողամասից:

Աշտարակի հյուսիսային մասում, կառուցապատման խտությունը պատճառով խաղողի ու պտղատու այգիները գտնվում էին բնակելի կոմպլեքսից և նույնիսկ բնակավայրի

բանց կենսական անհրաժեշտության մասին: Բնակելի տան առաջին հարկի նախամուտքի կամ դարպասի միջոցով այդ հողամասերը լսով կապված են փողոցի հետ և իրենց շուրջն են խմբավորում տնտեսական անհրաժեշտ մի շարք շենքեր՝ դամբ, մառանը, հացատունը, փակույթը (շարդախը) և այլն:

Նկ. 4. Ոսկեկազ. Քեռիկի տեղը

Բացի դրանից, ծածկույթ ունեցող և քա-
րն պատերով շրջապատված բակերի ոչ մեծ
շափերը, բակում առաջացած խորը ստվերը
օրվա առաջին մասի ընթացքում նպաստում
էին գիշերային դոմոթիան պահպանմանը և
մարդկանց պաշտպանում իրիկնամուտի
արևից:

Վերջապես, անհրաժեշտ է ֆենեխ Օշական-
նի ոչ մեծ հրապարակը, որն անտարակույս,
Հետաքրքրություն է ներկայացնում, քանի
որ սովորաբար գյուղերում փողոցների հատ-
ման մասում առաջացած հրապարակները
տարածական շատ քիչ վառ բնութագիր
լուծեն: Օշականի հրապարակը եղակի է իր
տեսքով: Հրապարակը կազմվել է միմյանց
նկատմամբ մոտավորապես 60° անկյան տակ
դաստիարակված երեք տներով, Հատակագծում
ևռանկումնի հրապարակը, գազաթններից բաց-

վող նրբանցքներով կազմավորում է բնակե-
լի ոչ մեծ մի անսամբլ (նկ. 5): Հաջող է
հրապարակի շափերի հարաբերությունը հա-
տակագծում և կառուցապատման. բարձրու-
թյան համեմատությամբ: Պատային նյութի
միասնությունը (բարի շարվածք, կարանե-
րի կավե սվաղով) և ամենազլխավորը՝ տե-
րի երկրորդ հարկերի պահուսկավոր պա-
տըշգամբները որոնք ակտիվ դեր են կա-
տարում հրապարակի ներքին տարածու-
թյան կազմավորման մեջ. հրապարակային
Հետաքրքիր լուծում են սովել Գեոնս 1951 թ.
ամռանը բոլոր պատշգամբները կային և
հրապարակից ստացվող տպավորությունը
լիարժեք էր, սակայն 1952 թ. դարեանն այդ
պատշգամբներից մեկը վերացվեց և դա ան-
միջապես խախտեց հրապարակի միասնու-
թյունը:

ՆՈՐ ԿԱՄ ԲԱԶՄԱԲԱԺԻՆ ՏԻՊԻ ԲՆԱԿԱՐԱՆԻ ՃԱՐՏԱՐԱԳԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ընդհանուր դիտողություններ:

Աշտարակի շրջանի նոր կամ բազմաբաժին տիպի բնակարանները, ինչպես ասվեց, երևան եկան XIX դարի սկզբին, բնատնտեսական փոխանակումն ու ֆեոդալական հարաբերությունները ապրանքա-փողային հարաբերությամբ փոխարինվելու և կապիտալիզմի առաջացման շրջանում:

Նոր կամ բազմաբաժին տիպի բնակարանի ամենամոտավոր տիպոլոգիական նախորդը սրահա-փայտազմբեթ անվանված տիպն էր, որը Հայաստանի տարբեր շրջաններում, բնական պայմանների բազմազանության հետևանքով, գտել էր բավականին տարբեր լուծումներ: Ինչպես ասվեց, բնակարանի այդ տիպն աստիճանաբար գործածությունից դուրս է գալիս, տեղը զիջելով բնակարանի առաջավոր տիպերին, որոնք համապատասխանում էին ընտանիքի բնակեցման նոր պահանջներին: Բնականաբար, մեր օրերում հնագույն սրահա-փայտազմբեթ տիպի բնակարանի անհետացումը պատմականորեն անխուսափելի և օրինալագի երեվոյթ է: Սակայն, բնակարանի հնագույն տիպը Հայաստանի որոշ վայրերում զոհեն սպասում է նոր, ավելի ժամանակակից բնակարանով փոխարինվելուն: Ընդ որում, պետք

է նշել, որ բոլոր հեղինակի հետազոտության, Ապարանի և Գորիսի շրջանների լեռնային, դժվարամատչելի գյուղերում բնակարանի հնագույն տիպը՝ գլխատուն-հացատուն-դարազամբ (վերջին անունը գործածական է Գորիսի շրջանում) կազմում է գյուղի բնակելի կառուցապատման զգալի մասը:

Այսպես, օրինակ, հեղինակի կատարած հետազոտությունից պարզվեց, որ Ձանգեղուրի բարձրադիր Տաթև գյուղում (Գորիսի շրջան) կառուցապատման 40—50 տոկոսը կազմում են գլխատները, կամ ինչպես ասում են այնտեղ՝ դարադամները:

Մեր հետազոտության ընթացքում Աշտարակում հանդիպեցինք այդ տիպի միայն մի տան մնացորդներին, Օշականում՝ մի քանիսի, իսկ Եղվարդում ու Ոսկեվազում գլխատան կարելի է հաճախ հանդիպել, ընդ որում, առանձին զնայքերում, դրանք շարունակում են մնալ որպես բնակարան, իսկ մեծ մասամբ

2 Զամանակակից այդ տեսակետի հետ, միաժամանակ պետք է նշել, որ հենց այդ հանգամանքը հիմնավորում է մեր կարծիքն այն մասին, որ գլխատան տիպը գերազանցապես տարածված է եղել Հայաստանի լեռնային շրջաններում, իսկ Արարատյան դաշտում այն անհամեմատ սակավորվել է: Այդ անշուշտ պետք է բացատրել նշանով, որ Հայաստանի դաշտավայրային մասում զուգահեռաբար տարածված էին հնաուրի բնակարանի այլ տիպեր (ան՝ս Կարմիր բլուրի բնակելի անոթը), որոնք ավելի մոտ են ընկալելով ժամանակաշրջանի բնակելի անկրի, (Մաճ. խմբ.):

1 Ներքև աշխատության մեջ հիշատակված սրահա-փայտազմբեթ տիպի բնակարան Եղվարդ գյուղում (1937 թ.) պետք է համարել այդ տիպի բնակարանի շինարարության ամենակերպին նմուշներից մեկը:

օգտագործվում են որպես պահեստային շինություն,

Այս կապակցությամբ անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել հիշյալ գյուղերի աշխարհագրական տեղագրության վրա: Աշտաթակը և Օշականը տեղագրված են Նրեանն ու Էմիթանիը միասնորով հանդալին ճանապարհի ուղղությամբ: Հնուց ի վեր այդ դարձել էր առևտրական ճանապարհ: Մի բան, որը նպաստում էր կուլտուրային ներթափանցմանը:

Նդվարդն ու Ոսկեվազը, որոնք այդ ճանապարհից մի քանի կիլոմետր հեռու էին, զարգացումից հետ էին մնացել: Տեղի բնակիչների, մեծ մասամբ ծերերի վկայությամբ, տեղում կատարած դիտողությունների, ինչպես և գրական աղբյուրների համաձայն, կարելի է պնդել, որ ինչպես Աշտաթակում, այնպես էլ Օշականում ժամանակակից կառուցապատմանը նախորդում էր զվառանքով կառուցապատումը: Այդ մասին որոշակի վկայություններ կան աշտաթակցի գրող Ն. Շահադիդի մոտ: «Աշտաթակի պատմությունը» աշխատության մեջ, որտեղ նա նկարագրում է Աշտաթակն ու Նրա հին տները:

Ոսկեվազ և Նդվարդ գյուղերի համար բնորոշը հենց նոր կամ բազմաբաժին տիպին անցնող բնակարաններն են: Բնակարանի ընդհանուր կոմպլեքսի մեջ մտնում են ինչպես զվառանքներ, այնպես էլ նոր տիպի բնակարանները, ընդ որում, երկու մասերը խմբավորված են միասնական կոմպոզիցիայով: Բնակարանի ճարտարապետության զարգացումն, այսպիսով, ընդհանրական մի պրոցես է, որը պայմանավորված էր Հայաստանի զանազան շրջաններում ֆեոդալական հարաբերությունների մահացմամբ: Ընդ որում զարգացման այդ պրոցեսը որոշ չափով ետ էր մնում երկրի լեռնային, դժվարամատչելի տեղերում:

Հայկական ժողովրդական տանը վերաբերյալ ժամանակակից գրականության մեջ կարելի է հանդիպել բնակարանի հետևյալ դասակարգմանը՝ դաշտավայրային շրջանների բնակարաններ, լեռնային շրջանների բնակարաններ և քաղաքատիպ բնակարաններ:

«Ճառաստանի դաշտավայրային և նախալեռնային շրջանների ժողովրդական բնակարանների ճարտարապետական ձևերը պայմանավորված են տվյալ շրջանի գյուղական տնտեսության ճյուղով» (խաղողագործություն, այգեգործություն, րոտատային կուլտուրաներ), մյուս կողմից՝ դրանք թվազերվում էին նաև կլիմայական պայմաններով: «Դաշտավայրային և նախալեռնային շրջաններում կարելի է հանդիպել նաև զվառանքների, թեև նրանք բնորոշ չեն տվյալ վայրի համար»:

Անժխտելի է կլիմայական առանձնահատկությունների և գյուղատնտեսության ճյուղերի ազդեցությունը ժողովրդական բնակարանի ճարտարապետության վրա, Սալայի բնակարանի ճարտարապետության այս կամ այն երևույթը բացատրելու համար միայն այդ արտաքին գործոնով սահմանափակվելը ճիշտ չի լինի:

Գլխավոր գործոնները մնում են սոցիալատնտեսական պայմանները: Բնակարանի փոփոխությունը խառնուրդ հետևում է սոցիալատնտեսական պայմանների փոփոխությանը: Փայտյուն ունեցող դասակարգումը շատ պայմանական է, քանի որ լեռնային շրջանների համար որևորոշ տիպը կենտրոնում՝ զվառանքով և տնտեսական շինություններով շրջապատված առևր բնորոշ էր նաև դաշտավայրային և նախալեռնային (Աշտաթակի շրջան) շրջաններին: Լեռնային շրջաններում ներկայումս կան երկհարկանի տներ, որոնց երկրորդ հարկը բնակության համար է, իսկ առաջինը՝ տնտեսական կարիքների, մի բան, որը բնորոշ է դաշտավայրային շրջաններին: Հետևապես վերահիշյալ դասակարգումը նշում է միայն ներկայումս բնակարանի հին և նոր տիպերի տարածման աստիճանը, ելակետ ունենալով սոսկ կլիմայական պայմաններն ու գյուղական տնտեսության տեսակը: Սակայն, միայն այդ գործոններով հնարավոր չի միավելի կարևոր հանգամանք՝ բնակարանի զարգացման միասնությունը ինչպես լեռնային, այնպես էլ դաշտավայրային շրջանների համար:

Հետևապես, պետք է խոսել բնակարանի

1 Տե՛ս՝ В. М. Арутюнян, С. А. Сафарян, Памятники армянского зодчества, М., 1951, стр. 29—69. Ժողովրդան բնակարանները բնութագրող ան-

տիպերին կազմելու գործին մասնակցել է ճարտարպետ Կ. Լովհաննիսյանը:

աժիանականներ տրուիս-ի մասին, որը բոլոր շրջաններում (դաշտավայրային, նախալեռնային և լեռնային) դալիս է փոխարինելու գլխատան հին ախլը²։

Հիշյալ տիպը Հայաստանի տարրեր շրջաններում տվել է բազմաթիվ տարրերականներ, որոնք պայմանավորված են տեղական շինարարական տրադիցիաներով, ազգայնականության հիմնական դրադմենտով, կլիմայով, շինանյութով և այլն։

Աշտարակի շրջանի հետազոտված բնակարանը—դա նոր տիպոլոգիական խմբի միայն մեկ տարրերակն է։ Առաջին խմբի հուշարձանները (Ա) վերաբերում են հինք—նորի անցման տիպին։ Այն բնակարանի անցումային տիպին է վերադրվել հատակազգծման մեջ բնակարանի հին³ սրահ-փայտազմբոյ տիպի հետ ունեցած օրգանական հասկանիչների համար։ Բնակատարաբ, հետզույն տիպը նորով փոխարինելու պատժական պրոցեսը, ընթանում էր տիպի բարդացման և կատարելագործման ճանապարհով՝ միահարկ, հարթ կտրուով բնակարանից-

մինչև երկհարկանի բնակարանը (երկրորդ հարկը՝ բնակելի, իսկ առաջինը՝ օժանդակ հարմարություններով)։ Աշտարակի շրջանում անցումային տիպի բնակարանի առանձնահատկությունը նրա տիպոլոգիական բնութագրի երկվությունն է։ այստեղ հին տիպի հետ միասին միասնական հատակազգծման սխեմանում առկա է զարգացած նոր տիպի բնակարանը։

Հուշարձանների երկրորդ խումբը (Բ) ընդգրկում է այն բնակարանները, որոնց հատակազգծման մեջ լիովին հաղթահարված է հին տիպը, այսինքն՝ այն իրենից ներկայացնում է նոր կամ համարաբար տիպի ժողովրդական բնակարանը։

Սրբորդ խմբում (Գ) համախմբված են նոր տիպի այն բնակարանները, որոնց կառուցողները Հայասն են։

Ներկա գլխի վերջին մասը նվիրված է ուսումնասիրվող ճարտարապետության որոշ կողմերին։ Մեր նպատակն է օգնել ժամանակակից սակավահարկ շինարարության պրակտիկայում դրանց կիրառմանը։

Ա. ԲՆԱԿԱՐԱՆԻ ԱՆՑՈՒՄԱՅԻՆ ՏՈՒՐ

Գրականության մեջ ընդունված հին տիպի բնակարանի զգալիորեն անփոփոխ հետազա շարադրանքում փոխարինվում է շահաստան-ով, որը գործածական է Աշտարակի շրջանի ազգայնականության մեջ։

ՆՂՎԱՐԻ

Նղվարդ գյուղը, որը Հայաստանի հնագույն բնակավայրերից է, հայտնի է պաշտամունքային շենքերի ճարտարապետության հույակապ նմուշներով։ Այդ գյուղը, որը լավ հոգեր ունի, վաղուց հայտնի է իր ցորենով, իսկ խաղողի այգիներ լիան, որով հետև ոտովման համար անհրաժեշտ քանակությամբ ջուր լիա։ Արդեն-Շամիրան ջրանց-

քի շահագործմամբ հնարավոր կդառնա այստեղ խաղողի այգիներ տնկել, որոնք, ինչպես ցույց տվին վերջերս կատարած փորձերը, լավ որակի խաղողի առատ բերք են տալիս⁴։ Այստեղ գերակշռող կառուցապատումը ներկայանում է քննարկվող տիպի տներով։

Վ. ԿԱՐԱՊԵՏԱՆԻ ՏՈՒՐ

Տան ամբողջ բնակելի կոմպլեքսը բաժանվում է երկու մասերի՝ բուն բնակելի տան, որը երկհարկանի է. և հացահատից-բանջ տեղադրված են բակի երկու հակադարձ անկյուններում։ Բակը ձգված է հյուսիս-արևելքից հարավ-արևուտք և ունի մոտ 50 մետր երկարություն։ Հացատունը (ներքին չափերը՝ 8,25×7,25 մ) իրենից ներկայացնում է տնայնության այդ հնագույն տիպի զարգացած մի նմուշ և կառուցված է նոր տեղի առաջ։ Հյուսիս-արևելյան

¹ Տե՛ս Т. Я. Мовчан, Жилище Нагорного Дагестана в XIX—XX вв.

² Համալսելով Գ. Մովսիսի այս կարծիքին, հեղինակը դարձել իսկ առաջ է տալիս սոցիոլոգիական, որովհետև այն թերագնահատում է բնակարանի կազմավորման տեղական (աշտարակական) գիտք, կլիմա, ունյնք, շինանյութ, տնտեսության և այլն) պայմանները։ Անշուշտ բնակարանի ձևավորման գործում սոցիալական պայմանները նշանավորված են ունեցել և ունեն, սակայն միայն այդ հանգամանքը չէ որոշողը (Սաև. խմբ.)։

³ Այժմ Նղվարդի հողերի մեծ մասը ոռոգվում է Արդեն-Շամիրան ջրանցքի ջրերով, որը հնարավոր է ավել բաժանակալի բնագրական տարածությունների վրա խաղող անձնել (Սաև. խմբ.)։

կողմում երկրորդ դասն գոյութիւնը վկայում է, որ հացատունը շրջապատված էր տնտեսական նշանակութիւն ունեցող շէնքերով: Հացատունի երկրորդ դուռը սովորաբար տանում էր դեպի գոմը, որի պատերի ավերակները դեռեւս պահպանվել են (նկ. 6):

Հացատանն առավել հետաքրքիր առանձնահատկութիւնը փայտյա հեծանատակ սնազուլաններն են: Դրանք մտաւորապէս համասար չափեր ունենալով, տարբեր ձևով են ժշակված: Այդ սնազուլանները անտարակույս գեղարվեստական հետաքրքրութիւն են ներկայացնում, որպէս Աշտարակի շրջանի հացասենքում հեծանատակ փայտերի առավել համալս հանդիպող լուծում և աչքի են ընկնում սահմանախիս պարզութիւնը (նկ. 6 բ): Բակի մյուս ծալքում գտնվող տան նոր մասի տարիքը 70 է: Ամբողջ առաջին մասը հատկացված է ժամնդակ նպատակներին: Ավանդորեն կառուցված առաջին հարկի նախասենյակի շուրջը խմբավորված են ամբարը, խոտանոցը և գոմը: Երկրորդ հարկը հատկացված է բնակարանին. այն բաղկացած է երկու մասից՝ նախասենյակից և 18,0 քմ մակերես ունեցող քնակելի սենյակից: Բնակելի հարկի բարձրութիւնը 2,90 մ է:

Փայտակերտ երկհարկանի պատշգամբը երկու կողմից շրջապատում է տունը: Դեպի երկրորդ հարկն են տանող քարե աստիճանները, որոնք շարված են առանց շաղախի, կանոնավոր ձևի խոշոր քարերով (անշաղախ):

Չնայած իր փոքր չափերին, այս տան ծավալային կոմպոզիցիան՝ բակի կողմն ուղղված սյուների հեռանկարով և հեռվում երևացող հացատնով ուշադրութիւն է գրավում: Տեսքն առանձնապէս լավ է առաջին հարկի նախասենյակից, սրբատեղ քարերից շարված կամարի միջից նայելիս:

Լ. ՌՈՒՆԵԱՆՅԱՆԻ ԵՎ Գ. ԳԱՐՐԻՆՅԱՆԻ ՏՆՆՈՐԸ

Լ. Ռուշանյանի տան ամբողջ կոմպոզիցիան հացատան և նոր բնակարանի հետ միասին կառուցված է միաժամանակ՝ 1917 թ.: Դա անցումային տիպի այս բնակարանի գլխավոր առանձնահատկութիւնն է: Մինչև այն կառուցելը, Ռուշանյաններն ապրում էին ժամանակի շէնքերով շրջապատված հին հա-

ցատանը: Բնակարանի այդ ավելի հին կոմպոզիցիան գտնվում է ներկա տեղից ոչ հեռու՝ հարավ-արևմտյան կողմում:

Հացատանն իր կլասիկ ձևերով՝ սովորաբար անպատահան է լինում: Այս հացատունը, որը Աշտարակի շրջանի, գուցէ և Հայաստանի ամենաուշ կառուցված տներից մեկն է, աչքի է ընկնում իր նորմով չափերով և ասպակնպատած միակ պատահանով:

Պատուհանի ասկայութիւնը հին տիպի բնակարանի նկատմամբ նոր վերաբրժմունքի տրամադրութիւնն է: Այդ տնաշինութեան ավելի առաջադեմ մեթոդի ազդեցութեան արդիւն է, որը համապատասխանում էր անուշ պահանջներին: Նոր և հին տան միաժամանակյա կառուցման փաստը չէր կարող փոփոխութիւն չտայնել հացատան շինարարութեան ավանդականորեն առաջացած եղանակին մեջ:

Տան կոմպոզիցիան անկյունային է. օժանդակ շէնքերի թանաքը վկայում է տիրող ունեւորութեան մասին: Լայն դուրսատու մտնում են նախաբակ, որի վերջում, որպէս կանոն, սրբատեղ քարերից շարված է երկկենտրոն, փոքր ինչ սլաքած և կամար: Առաջին հարկի մասերը հետևյալներն են՝ խոտի ոչ մեծ տեղ, խառնով առանձին մուտքով, որը ներկայումս օգտագործվում է որպէս պահեստ, հացահատիկի երկու ամբար, շալաղախա կողմով, մի կողմից բաց և ծածկ ունեցող օշախավոր շինութիւն, հացատուն և վերապահն՝ գոմ:

Վերին հարկը բնակարանն է, որը բաղկացած է նախասենյակից և երկու սենյակից: Տունն ունի փայտե երկհարկանի պատշգամբ:

Հացատան և գոմի խումբը վերաբառնալով է այս շինութիւնների փոխադարձ կապի հին ձևերը: Գոմը ռաժանձած է երեք մասի՝ մեկը կարծես ծառայում է որպէս բաշխիչ մաս. նրա միջոցով է պահպանվում բնակելի հացատան կապը գոմի հետ, որն այնքան անհրաժեշտ է ձմռան ամիսներին անասունները խնամելու համար: Տան տիրող պատմածի համաձայն, այստեղ պահվում էին նաև ձկներ, երկրորդ մասը հատկացված է ոչխարներին, իսկ երրորդը՝ այսպէս կոչված զգոմի օգտահան է, որը շնուցվում էր անասունների տաքութիւնով, միաժամանակ ձմռան երկար երեկոներին աղամարդկանց ժամանցի սիրված վայրն էր:

Հացատան անհրաժեշտ բաղկացուցիչ մասը, միեւն յայտն՝ թոնիքն էր, որն օգտագործվել է մինչև 1945 թվականը, Այնուհետև Հացատան ներսի պատերը սպիտակեցվել էին, թեթեղյա ժամանակավոր վառարան դրել, Իսկ առաստաղի փառնեցը ծածկվել է ապակեպատ շրջանակով:

Պատուհանի սովորական, բոլոր այն ներմոծությունների հետ միասին, որոնք բնորոշ էին հացատան համար, հակասական ապավորություն է թողելում, Հացատան կերպարանը (բացի հատակից), ժամանակակից հասկացողությամբ միանգամայն ընկնել է դատել: Մյուս կողմից՝ պարզորոշ կերպով զգացվում է այդ վերափոխությունների անկայուն, ժամանակավոր, անցումային բնույթը, որը հյանքի էր կոչված մեծ քանակների պահանջների համեմատ (եկ. 7, աջակողմյան գծագիրը):

Երկրորդ, Գ. Գարրիելյանի առումը նույնպես կարող է վերագրվել անցումային տիպի բնակարանի խմբին (շնայած այն բանին, որ նրա հատակագծում ռացիալայում է հացատունը), որովհետև բուն բնակարանի բնույթը, բնակելի միակ զեռ սենյակը, ալտիսն՝ նրա միաբնակչությունը, վկայում է, որ այս բնակարանն իր կոմպոզիցիայով պատկանում է թնկող տիպի վաղագույն օրինակին:

Բակի շուրջը խմբավորված են բնակարանը և տնտեսական շենքերը՝ ամբարը, բաղնիքը, գոմը, շարժախոյ: Բնակելի մասն ունի ցածր կիսանկուղային հարկ:

Ավանդական փայտյա պատշգամբի րացակայությունը, բնակարանի միաբնակչությունը, ռոզ հատակը, հյանք է առիտ այն վերագրելու նոր կամ բազմաբաժին տիպի առաջացման սկզբնական շրջանին, շնայած որ նրանում դեռևս չեն հաղթահարված հացատանը հատուկ որոշ միջոցներ (եկ. 7, ձախակողմյան գծագիրը):

ՈՍԿԵՎԱ

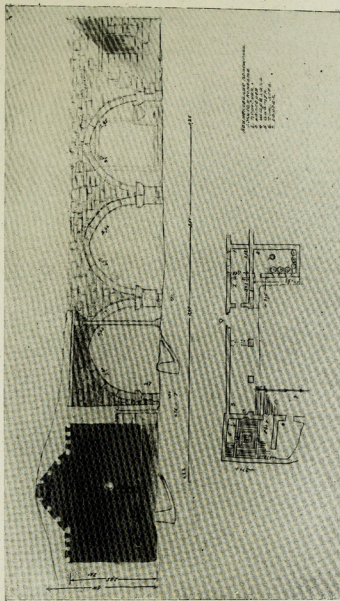
Սա խաղողագործությամբ և գինեգործությամբ զբաղվող այն երեք գյուղերից մեկն է, որ հետազոտել ենք մենք: Այստեղ բնակարանի հատակագծման մեջ մտել են որոշ փոփոխություններ, որոնք կապված են գյուղատնտեսության հիմնական

արտադրանքի՝ խաղողի վերամշակման հետ: Այդ փոփոխությունները բեռնադրվում են նոր մասի առաջացմամբ, որը նախատեսված էր խաղողի վերամշակման, գինու և օղու պահպանման համար, Ամբարն այստեղ բացակայում է:

Ոսկեվազի նոր և անցումային տիպի բնակարանները, բացառությամբ մի քանի դեպքերի, բնորոշ են փողոցի կողմից իրենց ներկայությունը, Դրանք մեծ մասամբ միահարկ, փողոցի երկարությամբ ձգված, դռի կողմից (բացի ավանդական շքամուտքերից) անդադող կառուցվածքներն են: Եղբայրները շատ նման են միմյանց: Քննվող տիպի տան հետագա զարգացումն այստեղ ընթանում էր յուրաքանչյուր տան անհատական առանձնահատկությամբ հայտնաբերման ուղիով: Այդ պատճառով էլ կարելի է պնդել, որ Ոսկեվազի բնակարանների ճարտարապետությունը մեջ պահպանվել են ավելի հին շրջանի բնակարանի գծերը:

Ա. ՔՈՉԱՐԱՆԻ ՏՈՒՆԸ

Այս տունը բաղկացած է երկու խմբի շենքերից (եկ. 8), հյուսիսային կողմից՝ հացատունն ու գոմը, հարավային կողմից՝ բնակարանը և գինու մասանը շիրտխանան: Այդ երկու խմբերը կապված են երկար ենդ միջանցքով, որը փողոցի կողմից փակ է և երեք կամարներով րացվում է դեպի բակ: Հացատունն այստեղ ներկայացված է հաճախ հանդիպող երկսյուն ապրերանով: Ներկայումս նրանում չեն բնակվում: Բուն բնակելի մասը բաղկացած է 3,5×3,2 մ չափի մի նախասենյակից և 3,5×5,5 մ. չափի բնակելի սենյակից՝ երկու պատուհաններով, որոնք ուղղված են դեպի արևելք: Հենանը, որը միաժամանակ որպես մասուն էր ծառայում, իր չափերով զգալիորեն մեծ էր բնակելի մակերեսից: Նկատելի է օժանդակ և տնտեսական մասերի ուժեղ աճը, Իր հատակագծմամբ առումը բացվում է դեպի բակը: Փողոցի կողմից առումը ձևավորված է շքամուտքերով, իսկ բակի կողմից՝ դռն երեք մեծ կամարներով: Ամենաժայռի կամարին, ուղիղ անկյան տակ, կցվում է մի պատշգամբ, որի ծածկը հենված է փայտե հենակներին: Հացատունը կառուցված է 1905 թվականին: Այդ է վկայում հենամաստակ փայտի՝ սնազլխի վրա արված արձանագրությունը:

Նկ. 8. Բակիկի պալատի (Բակիկի պալատի) 1. Բակիկի սենյակը 2. Բակիկի սենյակի շինարարական 3. Բակիկի սենյակի 4. Բակիկի սենյակի 5. Բակիկի սենյակի 6. Բակիկի սենյակի

Բնակիչների ասելով, այն երկհարկանի է ճեղքի շնորհիվ երկրորդ հարկը քանդել են և շինանյութերն օգտագործել այլ բնակարան կառուցելու վրա: Միաժամանակ քանդել են երկհարկանի փայտաշեն պատշգամբը և երկրորդ հարկ տանող քարե սանդուղքը, նրա ճակատը փողոցի կողմից զարդարում էր պահուսնակվոր պատշգամբը: Առաջին հարկի նախասենյակի աջ կողմում գտնվում են բնակիչի սենյակը, որը մինչև երկրորդ հարկը քանդելը ծառայում էր որպես խոտանոց. և փողոցից առանձին մուտք ունեցող խանութը (ներկայումս պահեստ է): Ձախ կողմում տեղադրված են մեզ հանդիպած ամենամեծ շիրտխանան և հացատունը: Արևելյան կողմից հացատանը կից է գոմը, որը այժմ քանդված է: Հացատունը պահպանվել է լավ վիճակում, սակայն ներկայումս չի օգտագործվում (նկ. 9):

Այս տունը ինչպես փողոցից, այնպես էլ բակից՝ բնութագրվում է տարածական հարուստ լուծմամբ, նրանում հաղթահարված են փողոցի կողմից տան ավանդական ներփակությունը, խուլությունը: Մենք երբեք չենք հանդիպել առաջին հարկի այնպիսի նախասենյակի, ինչպես այստեղ. այն կազմված է քարե կամարային երկու բացվածքներից, որոնք միմյանց նկատմամբ դարձված են ուղիղ անկյունով: Ոսկեզալի համար բնորոշ տները շիրտխանայի լուծման առանձնահատկությունը՝ նրա տարածությունը քարե երեք կամարներով երկու մասի բաժանելու մեջ է: Շիրտխանայի հողե հատակը մեկ մետրով ցածր է:

Տ. ՔՈՉԱՐՑԱՆԻ ԲՆԱԿԱՐԱՆԸ

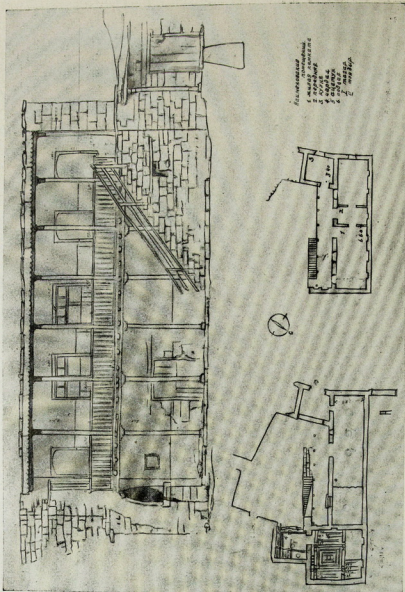
Տունը տեղավորված է փողոցին ուղղահայաց ձևով, Հարավային կողմից նրան կցել են առաջին հարկի նախարարը, դալանը, որը ծածկված է սովորական ձևով, փոքր ինչ սլաքաձև կամարով: Առաջին հարկի շինություններն են՝ դալանը, շիրտխանան, հացատունը, շարդախը, նրկորդը հարկում տեղավորված են բնակիչի սենյակները, նախասենյակը և ոչ մեծ մի սենյակ, որը ծառայում է որպես խոհանոց և խորթանոց (նկ. 10, 11):

Տան ճակատը, որն աչքի է ընկնում կատարման անմիջականությամբ, գեղատեսիլությամբ և առանձին տարրերի ազատ ձևատեղծությամբ, ժողովրդական ստեղծագործության ամենահնուսքերի արտահայտություններից մեկն է և համապատասխանում է բնակիչների կենսական պահանջունքներին: Ծակատի կոմպոզիցիային օրգանապես ձուլված է հարևան տունը առողջ մուտքը, որը լուծվում է գեղեցիկ համապատասխան ունեցող մի լայն կամարով: Վերջինիս մեջ բացված երկու դռներն արանքով, որոնք տանում են դեպի երկու հարևան տները, երևում է այգու կանաչը, Պակաս գետվիչը չէ բակի ներքին տարածությունը, որի կոմպոզիցիայում հարմարավետ կենքով՝ դրված է դեպի շարդախ առողջ քարե սանդուղքը, իսկ խորթից նայելու դեպքում՝ դալանի կամարը: Փայտյա պատշգամբի պատերը պահում են երկրորդ հարկի հեծանը՝ վրան կախված ֆեստոնազարդ տախտակով: Սենյակների պատերում կան խորշեր, կամ պահարաններ: Լուսամուտների բացվածքները ներքին կողմից երեսապատված են փայտյա շրջանակավոր վահաններով:

* * *

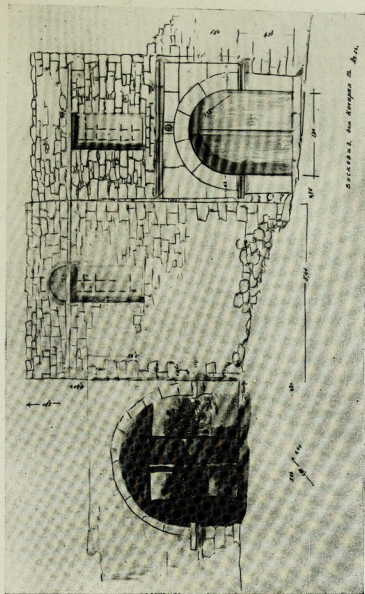
Անցման տիպի տան քննարկումը կարևոր օղակ է Աշտարակի շրջանի ժողովրդական տան զարգացման ուսումնասիրության մեջ: Մահահ-փայտազմբեթ տիպի բնակարանի հացատան անկյունիքումն այնպիսի նախալուծանային-գաղտնավայրային շրջանում, ինչպիսին Աշտարակի շրջանն է և այդ հնագույն տիպի միաժամանակյա գոյությունը բազմարածին տիպի հետ, անհերքելիորեն ապացուցում է ու հաստատում նրա ժառանգական կապը հին սրահ-փայտազմբեթ տիպի տան հետ:

Անցումային տիպի բնակարանի բացակայությունն այժմ Աշտարակում և Օշականում, և դրանց անկյունիքումը եղվարդում ու Ոսկեզալում, որոնք, ինչպես ասվեց, իրենց զարգացմամբ որոշ ինֆուզ հետ են մնում առաջին երկու գյուղերից, ապացուցում են ժողովրդական բնակարանի զարգացման պրոցեսի դիալեկտիկականությունը: Այդ պրոցեսը սերտորեն պայմանավորված է հասարակական կյանքի փոփոխությամբ: Հետեվապես, ժողովրդական բնակարանի ճարտա-

Բնակարանի
 1. Կենտրոնական
 2. Կենտրոնական
 3. Կենտրոնական
 4. Կենտրոնական
 5. Կենտրոնական
 6. Կենտրոնական
 7. Կենտրոնական

Գծ. 10. Բնակարանի և Բնակարանի մասերի (Կենտրոնական) 1. Բնակարանի մասերի 2. Կենտրոնական 3. Կենտրոնական 4. Կենտրոնական 5. Կենտրոնական 6. Կենտրոնական 7. Կենտրոնական

Вид с юго-запада. С. Бугорский уезд (западный)

րազմատության ճիշտ, դիտական դասակարգումը կարելի է անել միայն թափանցելով մշտապես փոփոխվող և զարգացող հասարակական կյանքի էություն մեջ: Այսպիսով, քննվող տիպի կազմավորումը Հայաստանի

գաղափարային ու լինական վայրերում պետք է համարել որպես մի միասնական պրոցես, որը պատմականորեն որոշ ուղացումով է տեղի ունեցել լինական ցմայարամտելի վայրերում:

Ք. ՆՈՐ ԿԱՐ ԱՋԻՄԱՐԱԿԻ ՏՈՒԻ ԱՆԿԱՐԱՆ

Նախորդ բաժնում քննարկվեցին այն տրենորը, որոնց հատակագծման մեջ հնազույն տիպը՝ հացատունը հանդես էր գալիս որպես անհրաժեշտ մաս, մի հանգամանք, որը թույլ տվեց այդ կարգի տները վերագրել բնակարանի ռանցումային տիպին:

Հետագայում քննարկվող այն բոլոր բնակարանները, որոնք հացատուն չունեն, կանվանվեն նոր կամ բազմաբանի տիպի տուն:

Օ Շ Ա Կ Ա Ն

Օշականը հնագիտական և ճարտարապետական հին հուշարձաններով հարուստ գյուղ է: Այստեղ է թաղված հայ գրերի ստեղծող Մեսրոպ Մաշտոցը (5-րդ դար): Աշխարհագրական նպատակով դիրքը, բնական տարրեր պայմանները ապահովել են գյուղի զարգացումը, Օշականն ու Աշտարակը շատ բնորոշ են ընդհանրապես շրջանի գյուղերի զարգացումը բնութագրելու համար:

Օշականի (ինչպես և Աշտարակի) հատակագծային սխեմայի հիմքը կազմում է երևան-էջմաժին խճուղային ճանապարհը: Գյուղի գլխավոր փողոցն հանդիսացող այդ ճանապարհից բաժանվում են ավելի նեղ փողոցներ, իսկ կենտրոնական մասում՝ Ոսկեվազ տանող ճանապարհը:

Ա. ԳՑՈՒՆԱՋԱՐՑԱՆԻ ՏՈՒՆԸ

Տունը գտնվում է գլխավոր փողոցում: Առաջին հարկի մասերն են. դպանը, երկու պահեստ, շիրխանան, երկրորդ հարկի ունի բնակելի երեք սենյակ, որոնցից մեկը ծառայում է որպես խոհանոց և խորթանոց (Նկ. 12, 13): Տան ծավալային լուծման առանձնահատկությունը, որը պայմանավորված է ճանապարհի պտույտով, այն է, որ խոհանոցի (երկրորդ հարկ) անկյունը կախված է ա-

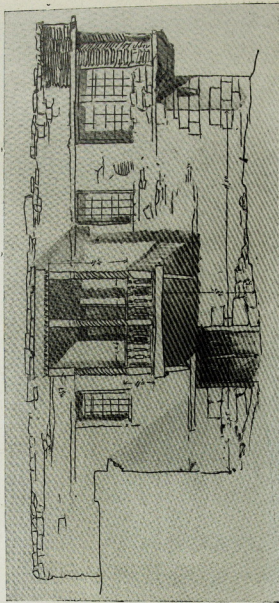
ռաջին հարկարածնի կտրած մասի նկատմամբ: Այդ յուրահատուկ միջոցը ապահովել է հարմար անցումը ճանապարհով, առանց խախտելու երկրորդ հարկի սենյակի կանոնավոր ձևը, Միամասնակ, այդ միջոցի շնորհիվ տունն ստացել է ծավալային-տարածական հարուստ բնութագիր: Առաջին հարկի անկյուն կտրումը և երկրորդ հարկում ուղիղ անկյուն պահպանումը հանդիպում է նաև Աշտարակում, այն տարբերությամբ՝ միայն, որ Աշտարակում այդ կտրումը իրականացված է ոչ թե ի հաշիվ սենյակի, այլ քարե պատի հատությամբ, Բոլոր դեպքերում աշխատել են զեղարվեստորեն խորհրդանշել փողոցի պտույտի հետևանքով հարմար անցման համար թելադրված այս անհրաժեշտ միջոցը:

Գյուլնազարյանի տան մեջ ուշագրություն է դրվում սենյակների մեծ բարձրությունը (2,45 մ): Փողոցի կողմից նակատեղ զարգացում է փայտյա ոլորահյուս սյուներ ունեցող պահունակավոր ոչ մեծ պատշգամբը:

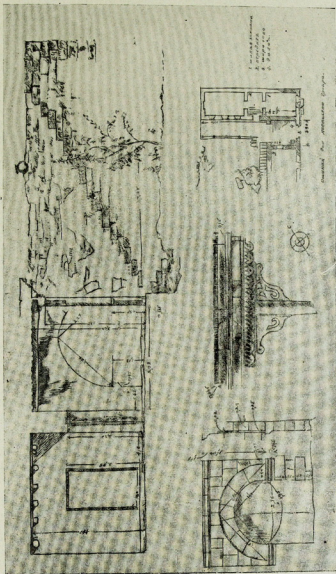
Գ. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆԻ ՏՈՒՆԸ

Տունը կանգնած է Օշական-Ոսկեվազ ճանապարհի մոտ: Դպան-խորհարարի աջ կողմում տեղադրված են բնակելի սենյակները, ձախ կողմում՝ շիրխանան (Նկ. 14):

Ամենագրավելը պատշգամբի երեք մասերն են՝ ֆեստոններով և ատամնիկներով զարդարված հեծանը, որի վրա դրված են մեկ շարք խրամատավորված քարեր, սանդուղքը և դպանի կամարը: Տան մուտքը ձևավորված է շքամուտքով: Դրսից պատը պսակվում է սրբատաշ քարերից շարված արմատավոր քիվով: Տան ծխնելույզը պատասխան է տալիս կտրած կարասով, որը համախ է հանդիպում Հայաստանի գյուղերում:

Էփ. 13. Օրսիսե. Ա. Քյուլազարյանի տունը (աղագրություն)

Նկ. 14. Օշական, Գ. Ա. Խաչնարակի մանուկ (Մանուկ Սրբուհայրացի) 1. Քառակուսի սենյակ 2. Նախասրահային խորան 3. Մանուկ Սրբուհայրացի

Ս. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆԻ ՏՈՒՆԸ

Այս տունը ուշ է կառուցվել, 1921 թվականին: Սենյակների կազմը նույնն է, սալային, ի տարբերություն մյուսների, սրտ լուծումն ավելի ամփոփ է տրված: Պատըշ-գամբի սյուների լավագույն խիտ դասավորությունը երկրորդ հարկում, մի բան, որ առաջին անգամ է հանդիպում, շատ գեղեցիկ է, Ներսիսյանի առևտրով, ինքը մտադիր էր աղավաղատեն պատշգամբը, որի պատճառով և խիտ դասավորվեցին սյուները: Իսկ տան առաջ նախատեսված էր կառուցել փայտյա երկհարկանի պատշգամբ: Հաջող է գտնված բաժնի առաջացնող շարքայի ոչ մեծ ծավալը: Տան հատակագծային և ճարտարապետական կոմպոզիցիոն տարրերը մեզ արդեն հանդիպել են նախորդ տներում, սակայն ներկա լուծման մեջ դրանք համադրվել են նոր ձևով (նկ. 15):

Աշտարակի շրջանի համարյա բոլոր տներն համար բնորոշը հասակագծային ախպիսի լուծումն է, որով տունը դրվում է փողոցի կարմիր գծի վրա, բակը՝ տան ետևում, մուտքը տան առաջին հարկում բացված դահլիճից: Այս լուծումը իրագործելիս տեղանքի պայմանները (ճանապարհի և հողամասի նշանի տարբերությունը) ստիպել են տունը տեղադրել փողոցամասի խորքում և բակը՝ տան առաջ: Այդ հնարավորություն է սովել տունը հնուս պահել փողոցի աղմուկից և փողոցը, ինչպես և տնտաղաշարի մեջ ներառել սովորաբար լինեացող բակը:

Բակի կոմպոզիցիայի բաց ընդթիվ, որը հակասում է 19-րդ դարի վերջում ընդունված լուծմանը, անտարակույս թելադրված է ոչ միայն տեղանքի պայմաններով, այլև աշխարհայացքի մեջ տեղի ունեցած այն փոփոխություններով, որոնց ընկալությանի մեկուսացումն արգեն օտար էր:

ԱՄՏԱՐԱԿ

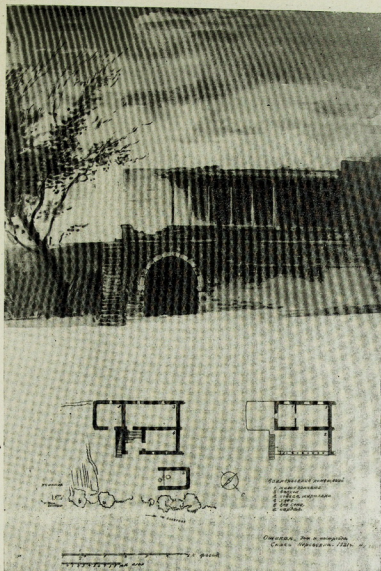
ՀԱՅԿԱՆՈՒՄ ԶԱՆՈՅԻ ՏՈՒՆԸ

Այս տունը գտնվում է նրբանցքներից մեկում, Դեպի տուն տանող շքամուտքով ձևավորված դուռը ավարտում է մյուս նրբանցքի հեռակալարը: Առաջին հարկում բացվում է սրբատաշ քարերից շարված և հարուստ լուծված պատշգամբի խորանարդությունը: Այստեղ է մտնում նաև դեպի գինու մառանը

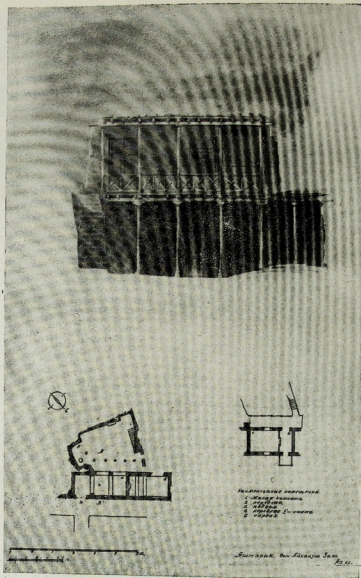
տանող դուռը: Սա սրբատաշ քարերից, թաղածովի մի շինվածք է և նույն դերն է կատարում, ինչ շիրախանան նախորդող շենքերում: Պատշգամբի երկու կամարի տակից ներսում է երկրորդ հարկը տանող սանդուղքը: Ներկայումս տունը կիսաքանդ է, բացակայում է երկրորդ հարկի ընկալիչ սենյակը, որը գտնվում էր նկուղի վրա: Սրանից մնացել է թաղի մի կտորը միայն: Այնուամենայնիվ այս տունը իր տարածական կոմպոզիցիայով և մատնամաներով (շքամուտք, դուռ, նկուղ) հետազոտված հուշարձանների թվում լավագույններից մեկն է (նկ. 16, 17): Այստեղ շատ պարզորոշ կիրառված է փայտյա բարակ սյուների առաջին հարկի քարե կամարների հետ կոնտրաստորեն դուրսդրելու սկզբունքը: Իրենց անթերիությունը և նորարարությունը աչքի ընկնող քարային աշխատանքները վկայում են կառուցողի (որի անունը հնարավոր չեղավ իմանալ), վարպետության մասին:

Մ. ՓԱՐՎԱՆՅԱՆԻ ՏՈՒՆԸ

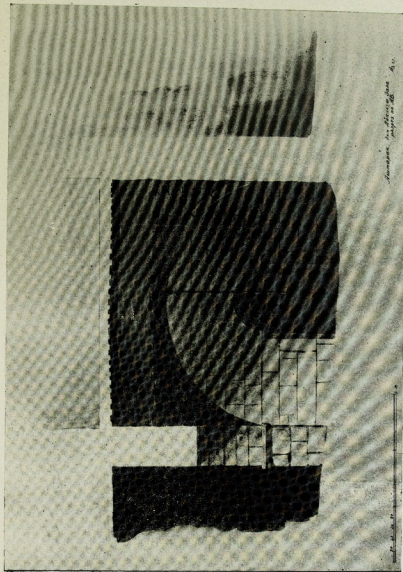
Տունը կառուցված է 1907 թ. և տեղավորված երկու նեղ նրբանցքների անկյունում, մի բան, որը թելադրված է նրա անկյունային հատակագծով: Առաջին հարկում տեղավորված են նախաբաժնը, գինու մառանները, պահեստային ոչ մեծ մասը: Երկրորդ հարկում կան ընկալիչ երեք սենյակ, երկու նախասենյակներ, խոհանոցներ (նկ. 18): Բնակիչի սենյակներից մեկն ունեցել է պահուսնակավոր ցանցիկեն պատշգամբ, որը ներկայումս քանդված-հանված է: Դրանից պատերը շարված են քարերով, կարանները ուղղաձիգ կրաշաղարհով: Բակի կողմից շարվածքը կազմված է ավելի խնամքով տաշած, փոքր ինչ ֆակտուրավոր քարերից: Պատերի շարվածքի մեջ, առաջին հարկի ծածկի և երկրորդ հարկի պատուհանների բարավորի բարձրությամբ դրված են փայտե հեծաններ: Առաջին հարկի պատշգամբի կամարները շատ մեծ են, ամենամեծը նման լուծման դեպքում: Ոչ մեծ չափեր ունեցող արևմտյան ամենածալիչ սենյակը 4 պատուհան ունի, որից ներսում հյուսիսային, երկուսը՝ հարավային կողմում: Աշտարակում քամիների գերակշռող ուղղությունը հյուսիսարևելյանն է, աղբ պատճառով ամռանը և աշնանը ապահովված է լավ օդափոխությունը:

Նկ. 15. Օսկան. Ս, ներսիսանի տունը (առաջնություն). 1. Քանդակաքանդակ 2. Քանդակ
 3. Քանդակ, քանդակ 4. Քանդակ 5. Քանդակ 6. Քանդակ

Նկ. 18. Աշտարակ. Հայկանու Ձալուի տունը (շաքարոթյուն) 1. Քաֆիլի սենյակ 2. Երես-
 սենյակ 3. Երես 4. Սրահ-Երեսսենյակ (1-ին հարկի) 5. Զարդար

Համար 100 հինգից հասնում է 100-ին

ՅՖ. 17. Աշտարակի Հայկական թանգարանից, Սյունիքի մարզից

Աշտարակի շրջանում կատարած հետազոտության շնորհիվ մեզ հաջողվեց պարզել նոր տիպի մի շարք տների կառուցողներին: Ժողովրդական վարպետները, որոնք սերտորեն կապված են նախորդ շրջանների գեղարվեստական ավանդույթներին ու տեղական եղանակների հետ, նոր աստիճանի հասցրին բնակարանի ճարտարապետությունը: Ժամանակակից պրակտիկ ճարտարապետների համար ժողովրդական վարպետների ստեղծագործության իմացաբանական երջանակությունը մեծ է:

ԱՇՏԱՐԱԿ

Ս. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ՏՈՒՆԸ

Տունը կառուցվել է անցած դարի վերջին, աշտարակցի հայտնի վարպետ Փրիկարս Թումանյանի կողմից: 1918 թ. 75 տարեկան հասակում վախճանված ժողովրդական վարպետը Աշտարակում կառուցել է՝ 7, Օշականում՝ մեկ տուն, էջմիածնի շրջանի Խաթունարխ գյուղում՝ մեկ եկեղեցի և բազմաթիվ մահարձաններ: Բոլոր աշխատանքները, սկսած քարանձավում քար կտրելուց, շինարարության տեղը փոխադրելուց, տաշելուց և վերջացրած քիվի շարելուց, կատարել է միայնակ:

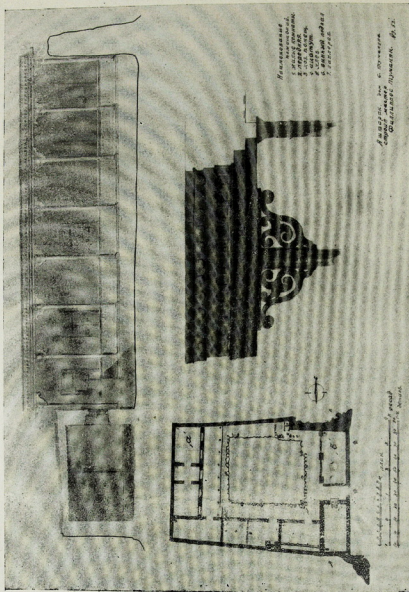
Տան բնակելի ռժա մասը կառուցված է փոքր ինչ ուշ, բայց որում, տան տերը սկզբում տատանվել է՝ երկրորդ հարկ կառուցել, թե՛ ոչ: Իսկ երկրորդ հարկը պետք է կառուցվեր ռժա պատշգամբի և դիմու մասանների վրա: Այսպիսով, վարպետի առջև լուրջ խնդիր էր ծառացել՝ զեղարվեստական ամբողջության մեջ նորի հետ ներառելն իր իսկ կառուցած հին տունը: Եվ նա փայլուն կերպով է իրագործում այդ խնդիրը: Տունը մտահոգացված է որպես ամբողջական և ավարտված ճարտարապետական օրգանիզմ: Մրցատաշ քարերից շինված երկու շքամուտքերը, փոքր ինչ կուպիտ ֆակտուրա ունեցող պատերի հարթություն վրա ծառայում են որպես կոմպոզիցիայի սկիզբ, հանգույց: Այնուհետև համախորդն ընկնում է 3 կամարներով դեպի բակ բացվող ռժա սրահը, սա ծառայում է որպես հեծան, իսկ ամռան ամիսներին դռնում է հանգստի ամենապիթված վայրը: Բա-

կի վրա է բացվում նաև դիմու մասանի թաղածածկ և հողի խոր հատակ ունեցող շինության դուռը, թաղը շարված է անթերի տաշված քարերից:

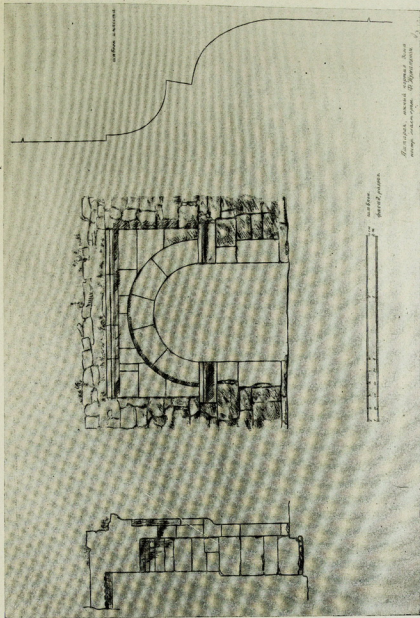
Բակը ուղղանկյուն է՝ մի փոքր ձգված դեպի արևմուտք: Այնտեղ տեղված են խնձորենիներ, կեռասենիներ և այլ մրցատու ծառեր: Հարավից բակը եղրափակվում է տեղատեսական շինությունների (գոմ, փուռ, հացահատիկի և խոտի պահեստ) խմբով, Արդեն բակից այգին անցնելով, հաճախորդը անսնում է բուն բնակելի մասը, որն իրենից ներկայացնում է ոչ բարձր գեոմետրիայի վրա դրված միահարկ շենք (նկ. 19, 20):

Պատշգամբի փայտյա սյուները, որոնք դասավորված են միմյանցից երկու մետր հեռավորությամբ, հենված են առանձնակի ձև ունեցող քարե խաբիսխներին: Վարպետը սիրով է նախապատրաստել ողջ կոմպոզիցիայի պոսակումը քիվով, որը կազմված է բազալտե երկու շարք տրամասավոր քարերից: Հարթ կտուրի եզերքին քարե շարք անելու սովորությունը կոնստրուկտիվ իմաստ ունի: Այն պահպանում է հողի կտուրի հարթ ծածկը անձրևաշրթրի վաղատվից: Վարպետի կատարմամբ այդ սովորությունը զեղարվեստական հոյակապ մարմնավորում է ստացել: Ե՛վ փայտե հեծանների վրա հանգույց բազալտե երկու շարք քարերի բարձրության հարադրությունը, և՛ այդ քարերի քանդակազարդման բնույթը, որոնց շնորհիվ անսահմանորեն թեթև է թվում քիվը, և՛ նրանց առաջակողմաբար հեծանի ճակատային հարթության նկատմամբ՝ խոտում է այն մասին, որ վարպետը ճիշտ է հասկացել արտաքին ճարտարապետության կոմպոզիցիայի իմաստը:

Բնակատանի ողջ կոմպոզիցիան բուն բնակելի մասը՝ թե իր բովանդակությամբ և թե շենքի տեղադրումով (բակի խորքում), գարթն է և ողջ կոմպոզիցիայի գլխավոր մասը: Մյուս կողմից՝ նման տեղադրման պատճաններում (նկատելի է առնվում դեպի տուն տանող ուղու մոտենանքը լուծումը), փայլուն պատշգամբը, շքամուտքը և պատշգամբի քարե կամարները, սովորական լուծման դեպքում, և՛ ինձակի լինի ինի կատարելու այդ գեոմետրիայով, բնակելի տունը պատկերվում է փոքր նշված լուծումը ողջ կոմպոզիցիայի ներքնա-

Зд. 19. Здание № 1. План здания (в разрезе с южной стороны). 1. План здания (в разрезе с южной стороны). 2. Вид здания (с южной стороны). 3. Вид здания (с южной стороны). 4. Вид здания (с южной стороны).

ՅՈՒ. 20. Արաբական. Ս. Քաղաքային քաղաքի (արաբական, հայկ.). Հարաբերական չափերը.

պէս անհրաժեշտ այն միջոցն է, որը պիտի ստեղծէր միասնութիւն և ընդգծէր զխաղաղութիւնը: Այդ հանգամանքը զգացել ու գիտակցել էր ժողովրդական վարպետ Փիլիպոս Թումանյանը:

Ներկայումս տունը, ընայած իր զգալի տարբերքնա (70-ից ավելի տարի կանգուն է), հիանալի վիճակում է և դեռ շատ տարիներ կանգուն կմնա:

Օ Շ Ա Ն Ա

Գ. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆԻ ՏՈՒՆԸ

Այս տունը 1900 թ. իր համար կառուցել է ռուսական ժողովրդական վարպետ Հովակիմ Անտոնյանը, որի մասին վկայում է տան շքամուտքի վրա փորագրված արձանագրութիւնը: Նրա դուստրը, որ հետագոյն ման ժամանակ ապրում էր այդ տանը, պատմեց հոր շինարարական աշխատանքների, կառուցած տների և մահաբանների մասին: Տունը կանգնած է Օշականի զխաղաղ ժողովրդի՝ Սեւան-էջմիածին խնուրու և դեպի Ոսկեկովալ տանող ճանապարհի անկյունում, Ըստ հատակագծման, սա շատ հաճախ հանդիպող տարրերակներով մեկն է, կենտրոնում գտնվում է փայտե հեծաններով ծածկված (Աշտարակի համար բնորոշ է քարե թաղածածկը) երկարավուն մի միջանցք՝ դալանը: Սա կատարում է նախասրահի, միջանցքի դեր, ամառային հանգստատեղի, հաճախ ծառայում է նաև որպէս հնձան, մի խոտքով՝ բոլոր հետադուրված տների անհրաժեշտ մասերից մեկը: Նրա աջ ու ձախ կողմերից ուղղահայաց տեղավորված են բնակելի և տնտեսական սենյակները՝ դալաններից բացվող մուտքերով: Տան հիւսիս-արևելյան մասը ներկայումս քանդված է: Վարպետի դուռը ստեղծ, այստեղ կար փողոցի առանձին մուտք ունեցող խանութի կառուցման ժամանակ վարպետը ստիպված է եղել հաշվի նստել ջրանցքի հետ, որը նա բաց է թողել ուղղակի բնակելի սենյակների տակով: Դրա հետեանքով սենյակներում խոնավութիւն չի զգացվում, սակայն դեռ կենդանի ժամանակ Հովակիմ Անտոնյանը մտադրութիւն ուներ վերացնել տան այդ պակասավոր կողմը, որը նրան հաջողվեց իրականացնել:

Ծակաւոր շարված է վարդադույն-կարմրավուն տուֆով, այն ունի սիմետրիկ կենտրոնական առանցք, որն անցնում է շքամուտք-դռնով: Հալանաբար, տան ներկայումս քանդված ֆակատի մասում, խանութի դռան քանդվածքը խախտում էր այդ սիմետրիան, սակայն կենտրոնը ընդգծելու միտումը պարզ կերպով զգացվում է:

Փիվը շարված է պարզ տրամադասվորված (զլանիկ, բարակ դարակելիկ փոխանցվող կողքակ) միաշար քարերով: Ծակաւոր դուռը և խիստ կոմպոզիցիայի մեջ, պատի պլաստիկական լուծման միակ միջոցը (չհաշված շքամուտքը) հանդիսացել են պատուհանների շատ լավ նկարված եզրակալները:

Բակի կողմից ճակաւոր շարված է կողատառաշ քարերով, բացառութեամբ շենքի անկյուններին, կամարից և սանդղակների սալերին: Բակի ճակատին կցած սանդղակի սկիզբն անցնում է դալանի երկայնական առանցքի սահմանից: Հաճախ հանդիպող այս միջոցը հարստացնում է տան ծավալային կառուցվածքը, ինչպէս տան մուտքի կողմից, այնպէս էլ այդու խորքից: Տունը մեծ բնակելի տան հատակագծման և ճակաւոր մշակման խորապէս ժողովրդական սկզբունքների լավ օրինակ է (նկ. 21): Այդ է վարպետ Հովակիմ Անտոնյանի ծառայութիւնը:

ՔԱՂՎԱՍԱՐ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻ ՏՈՒՆԸ

Քաղաքատար Հովհաննիսյանը, որը վախճանվել է 1937 թ., զխաղաղում էր քարագործ շինարարների քրդաբաղը: Այն բաղկացած էր իր եղբորից ու եղբորորդուց: Սրանցից վերջինը՝ հետադուրված ժամանակ դեռևս ողջ, 73 տարեկան Հմայակ Հովհաննիսյանը Օշականի ամենաճանաչված քարագործ-շինարարն էր:

Հմայակ Հովհաննիսյանի պատմածի համաձայն, իրենց քրդաբաղը Օշականում և Ոսկեկովալում կատարում էր բնակելի տների և մահաբանների կառուցման բոլոր աշխատանքները: Արհեստավոր քարեկանների այդ նույնում զխաղաղը և առաջատարը Քաղաքատար Հովհաննիսյանն էր, որը երկու հերթում կառուցել էր առ տունը՝ իր ու եղբոր համար,

տան ձախ թեւ մուտքի կամարի հետ միասին՝ 1897 թվականին, իսկ առ թեւ 1902 թ. Տուներ գտնվում է Օշականի գլխավոր փողոցում, վերը քննարկած տան համարյա դիմացը։ Անկապած գտնադնի հերթին շինարարության ժամանակ, նախատեսվում էր հետագայում՝ երկրորդ հերթի շինարարությունը։ Այդ երեւում է ձախ մասի հատակագծումից, ուր լիովին բավարարված է շրջանում ընդհանուր տարածում ստացած հատակագծման ծրագիրը։ այս մասը առ կողմից անշատված է պատուով, Ձախ մասի հատակագծումը լուծված է շատ սրամիտ։ իր սկզբունքում լինելով ավանգարդի, այստեղ առանձին մուտքերի միջոցով շորտ մասերի անկախությունը ապահովված է նորմուսովից՝ փայտածածկ երկրորդ դարան-միջանցքի կամ նախասրահի ավելումով։ Ժամանակակից տերմինով սա կատարում էր շշուղծ-ի դերը։ Բնակելի սենյակը սովորականի պես տան մեջ ոչ մեծ տարածություն է զբաղեցնում։ Տան առ, հարավ-արևմտյան մասն իր հատակագծով անհամեմատ պարզ է (նկ. 22)։

Ծակատը շարված է բազալտի սրբատաշ բարեկրով։ Ըստ հատակագծի, ճակատի կողմն են գրեթե գալիս տարբեր բնույթի սենյակներ։ Եթե նայելու լինենք ձախից-աջ՝ բնակելի սենյակը, խանութը, առաջին դռանը, բնակելի սենյակը և երկրորդ դռանը։ Ծակատի վրա որմնամուկների (лопаты) կիրառման միջոցով, վարպետը կարողացել է ճակատի ճարտարապետությանը միասնություն և ամբողջականություն տալ։ Օշականի գլխավոր փողոցում տեղադրված այս տունը որմնամուկների կիրառման շնորհիվ մոնումենտալություն է ձեռք բերել։

Ժողովրդական վարպետի կողմից այդ միջոցի գիտակցված օգտագործումը երևում է նրանից, որ հետևողականորեն ընդգծել է այդ պատի ելուստների զանդրատիվ բնույթը, նրանց վրա հետ ու առաջ տալով քիվը։ Անտարակույս որմնամուկի կիրառության միտքը տողոված է թաղաքային ճարտարապետության հովերով, որովհետև, ինչպես ցույց տվեց հետազոտությունը, այդ միջոցը հատուկ չէ Աշտարակի շրջանի տեաշինության ավանդներին։ Սակայն, ժողովրդական վարպետը այնքան է վերամշակել թաղաքային մոտիվը, որ անհաշակությունն ու պրենանսը, որ հատուկ է Աշտարակի բնակա-

րանի, ճարտարապետության այս երրորդ շրջանին, այստեղ բացակայում է։ Հետագայում է հուշարձանների մեջ այս տունը լավագույններից մեկն է իր ճարտարապետությամբ, նորարարությամբ և ժողովրդականությամբ։

Ձևայած դրան, ճակատի մի քանի մասնաբաժանների բնույթը ստիպում է այն վերագրել ժողովրդական բնակարանի ռեալիստական տրագիքիաների զարգացման վերջին շրջանին, որից հետո սկսվում է թաղաքային ճարտարապետության ձևերի ոչ քննադատական օգտագործման շրջանը։

Ո Ս Կ Ե Վ Ա Ձ

Ե. ԳՅՈՒՆԱԶԱՐԵԱՆԻ ՏՈՒՆԸ

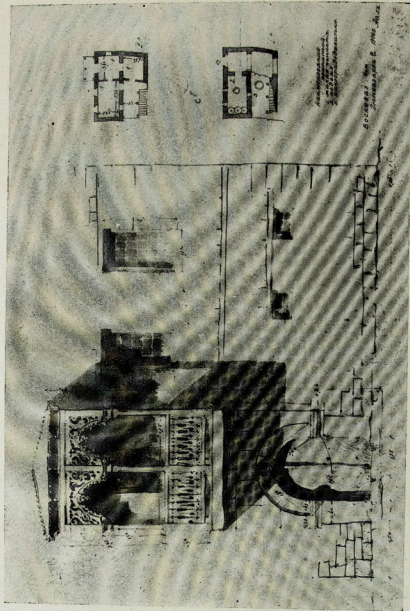
Տունը գտնվում է Ոսկեվազի նրբանցքներից մեկում և հանդիսանում է բնակարանի քննիչով ախպի զարգացած նմուշներից մեկը։ Այս հուշարձանը կառուցող-հեղինակի ազդանունը հնարավոր չեղավ իմանալ։ Նրա կոմպոզիցիոն հատկանիշները նկատելու են նախով, այն համարել ենք ժողովրդական ստեղծագործություն, Այս բնակարանը վերարտադրում է տան անսխմանորեն, պահուսնակավոր ցանցկեն պատշգամբով տարբերակը (նկ. 23, 24)։

Ինչպես նախորդ տներում, այստեղ ևս շքամուտքի և ցանցկեն պատշգամբի համադրության միջոցով հասել են բարձր արտահայտականության։

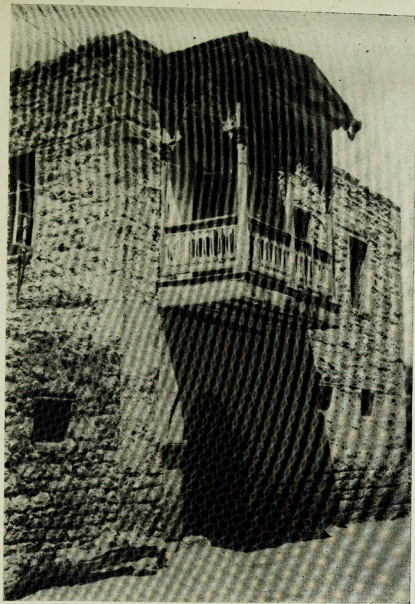
Տան կազմը և մասերի փոխադարձ տեղադրությունը ստիպական է։ Տունը կառուցվել է 1906 թվականին։

ՎԱՐՊԵՏ ԲԵՆՈ ԳՎՈՐԳՅԱՆԻ ԿԱՌՈՒԾԱՅ ՏՈՒՆԸ

Այս տունը սիմետրիկ-տարբերակի ցայտուն օրինակներից մեկն է։ Աշտարակի շրջանի ժողովրդական ճարտարապետությանը հատուկ են նաև սիմետրիկ և անսիմետրիկ կոմպոզիցիոն լուծումները, սակայն ժողովրդական վարպետները չէին կարող լիմանալ, որ կենտրոնի բացահայտումը, ճակատի մյուս մասերի ենթարկումը աչք կենտրոնին, կարող է աճել լավ արտահայտել վանկլասիստության, իսկ երբեմն նաև մոնու-

Նկ. 22. Ոսկերչի, Ծ. Տաշկադարյանի տունը (Պատկերվածը կառուցել է Վարդան Բ. Վարդանյանը, Վարդանյանի տունը) 1. Ոսկերչի տունը, 2. Վարդանյանի տունը

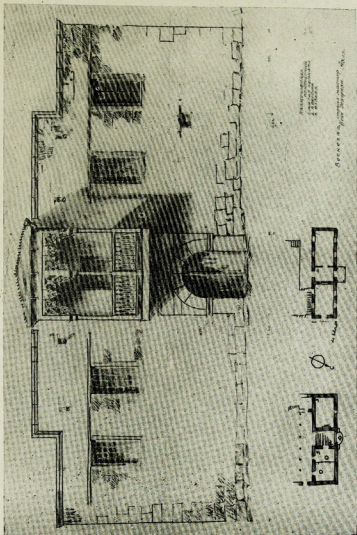
Եկ. Էժ. Ոսկեվազ. Ե. Գլուխաղարիանի առանց

մենտալության զարգացումը: Այս տան հասակագիծը շատ պարզ է, Կենտրոնում գտնվում է առաջին հարկի նախադաս-գաղտնը, որի աջ և ձախ կողմերում ընկած երկու նկուղները շիրախանաներ են, իսկ երկրորդ հարկում տեղավորված է նախասենյակը՝ բնակելի երկու սենյակներով (նկ. 25): Անցքազու-նայով ճակատի լուծմանը, տեսնում ենք, որ այստեղ հետևողականորեն անց է կացված կենտրոնի ընդգծման սկզբունքը: Կենտրոնը ընդգծելու մի յուրովին երբ միջոց է հանդիսանում կոմպոզիցիայի մեջ եզրապատ մտցնելը, որը բարձրանում է շենքի ճակատի կենտրոնական մասում: Կենտրոնը՝ ճակատային կոմպոզիցիայի սզվածությունը կազմում է շքամուտքը, վրան կախված ցանցկեն պատշգամբով: Երկրորդ հարկի սենյակներից յուրաքանչյուրն ունի զանազան փողոց նայող երկուսական պատուհան. պատի հարթության վրա, կենտրոնի երկու կողմերում լավ ձևավորված այդ պատուհանները խուլ մշակված առաջին հարկից առանձնացնում են բնակելի երկրորդ հարկը: Ընդհանրապես այն կոռու-ցելիս առաջնակարգ նշանակություն է սովել նախադասական և զեղարվեստական խնդիրներին: Այդ երևում է հետևյալ հանգամանքներից: Փողոցի ներք զգալիորեն բարձր է, քան բակինը, փողոցից առաջին հարկի նախադասը (դալանը) մտնելու համար անհրաժեշտ էր իջնել մի քանի աստիճան, նույն այդ պատճառով, առաջին հարկի օժանդակ մասերի անհրաժեշտ բարձրությունն ապահովելու համար, չափացնելով շենքի բարձրությունը, երանց հատակներն առաջին հարկի նախադասի (դալանի) նկատմամբ իջեցված է մի քանի աստիճանով, որի պատճառով ճակատում՝ երկրորդ հարկի հատակի մակարդակը, հետևապես նաև երկրորդ հարկի պատուհանները, սովորականից ցածր են: Մտահաջված զեղարվեստական կերպարների հասնելու համար ժողովրդական վարպետը հանգուցել է որոշ անհարմարություն, այսինքն՝ երկրորդ հարկի հատակի և ցանցկեն պատշգամբի հատակի նիշերի անհամապատասխանություն: Վերջինս երկրորդ հարկի հատակից բարձր է 70 սանտիմետրով: Մահան զրանով ժողովրդական վարպետը կաբողացել է տեղավորել շքամուտքը և ստեղ-

ծել ճակատի նախադասի կենտրոնը, որը կազմված է շքամուտքից և վրան կախված ցանցկեն պատշգամբից: Անշարակի շրջանի ժողովրդական ճարտարպետության համար եզրապատի նման անսովոր ճարտարապետական ձևը բացառականորեն թնդաղված էր ճակատի ընդհանուր համապատասխանությամբ բարելավելու և համեմատաբար ցածր շքամուտքի և ձգված համապատասխանների ունեցող ցանցկեն պատշգամբի միջև կոռուստ ստեղծելու զեղարվեստական-զեկորատիվ նկատառումներով (նկ. 26):

Այս դեպքում, ժողովրդական վարպետը, զուգարկելով հարմարությունները (երկրորդ հարկի սենյակների և ցանցկեն պատշգամբի հատակների նիշերի տարբերությունը) և կատարելով եզրապատը շարելու լրացուցիչ աշխատանք, հետագայում է դուռ զեղարվեստական խնդիր և այդ առարկայում հասել անվիճելի արդյունքի:

Տան հեղինակ Բենո Գնորգյանը և երա ռզնական Արշակ Հարությունյանը Ոսկեվազում հայտնի են նախ և առաջ որպես ցանցկեն պատշգամբների վարպետներ: Այս և նախորդ ան պատշգամբների զեղարվեստների լավագույն ժողովրդական թույլ է տալիս ենթադրել, որ նախորդ տան շինարարության մեջ էլ մասնակցել են վերահիշյալ վարպետները: Ոսկեվազում հավաքած տեղեկությունները վկայում են, որ գլուխի բոլոր ցանցկեն պատշգամբները (թվով հինգ) ստեղծված են այդ վարպետների ձեռքով: Տան շքամուտքի թիվը մի փոքր մանրամասն անգամ էականորեն տարբերվում է ուսումնասիրված այլ շքամուտքերի թիվերի լուծումից. այստեղ թիվը ձևավորված է կտրվածքներով, որոնք ուժեղ կերպով աշխուժացնում են կոմպոզիցիան: ԸՍԵ նկատի առնենք, որ ճակատը կոդեֆորմացված է զեպի հյուսիս և թիվը դառ հետ գտնվում է լուսավորության տեսակետից անբարենպաստ պայմաններում՝ ցանցկեն պատշգամբի տակ, ապա կապել այն հետևյալին, որ վարպետը գիտակցաբար է ձևավորել թիվը, նպատակ ունենալով ապահովել երա ալելի լավ հայտաբերումը լուսավորության նման անբարենպաստ պայմաններում:

Въ. 22. Разрѣзокъ. Разрѣзокъ мѣстѣ (хорошенько и красиво) 1. Разрѣзокъ, разрѣзокъ 2. Разрѣзокъ, разрѣзокъ 2. Разрѣзокъ

Լճ. ՏԵ. Ըստիւնը. Վարդուհի Բ. Գեորգիանի փառաշատ տունը :

Վ. ԱՋԱՏՅԱՆԻ ՏՈՒՆԸ

Հաջորդ երկու տները կառուցել է ժողովրդական վարդես աշտարակից Խաչատուր Վիրաբյանը, որն ապրել է աշխատել է 19-րդ դարի երկրորդ կեսին:

Խաչատուր Վիրաբյանը Աշտարակում բնակելի շատ տներ է կառուցել, որոնց զգալի մասը քանդվել են Աշտարակի վերահաստակագծման պատճառով: Վարդեսն ալյուր էր ընկնում մահարձանների կառուցման մեջ: Իր շինարարական գործունեությունը նա սկսել է դեռևս շատ երիտասարդ հասակից, նախնական պատրաստությունն ստանալով ոսկեվազգի մի անհայտ վարպետի մոտ: Աշտարակի նորասեյծների սխտեմում գտնվող այս տան տեղի մասին կարելի է դատել բերված տեղագրական հատակագծի համաձայն: Իր հատակագծամբ տունը տիպական է շրջանի և հատկապես Աշտարակի համար: Մենք տեսնք, որ յուրաքանչյուր տան համար սիրված մասը հանդիսացել է առաջին հարկի նախասրահը (զալանը), որը բնակելի երկրորդ հարկի հատակագծման բնույթի համեմատ, հատակագծում ստացել է տարբեր ձևեր: Այսպես, օրինակ, Աշտարակի տների համար միաշարք հատակագծման հետ միասին ընդող է նաև երկրորդ հարկի երկշարք, ալիքի առաջադիմական հատակագծում: Երկշարքը հատակագծման ղեկավարում, առաջին հարկի նախասենյակը հատակագծում ստանում է փողոցին ուղղահայաց ձգված ձև և համախ ծածկվում է սրբաշատ քարերից շարված թաղով (Աշտարակում): Երկրորդ հարկի երկշարքը հատակագծման ղեկավարում, երբ տան ընդհանուր յայնությունը հասնում է 10 մետրի, նման լուծումն ամենաազդեցունակ է: Իսկ երկրորդ հարկի միաշարքը հատակագծման ղեկավարում, նախասրահը (զսլանը), ընդհանրապես, ձգվում է տան (փողոցին) երկանությունում և քանի կամարներով բացվում ղեպի բակի: Վերոհիշյալ տներից մի քանիսը նման լուծում ունենին:

Վերագտնալով և Վիրաբյանի ստեղծագործությունը, որի երկրորդ հարկը երկշարք հատակագծում ունի, առաջին հարկի դասը-թաղածակ նախասրահը ծառայում է փողոցից բակ անցնելու և այնուհետև սանդուղքով

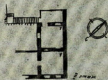
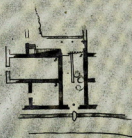
երկրորդ հարկ բարձրանալու համար: Սա չի հակասում շրջանում ընդունված հատակագծման սկզբունքին, Տան բնակելի մասը գտնվում է երկրորդ հարկում, թաղածակ դալանի ու նկուղների վրա և ներկայացված է երկու ոչ մեծ քառակուսի սենյակներով:

Այս տան մեջ ուղարության արժանի է նրա նախատը, որը շնորհիվ իր հիմնական տարրերի՝ շքամուտքի և նրա վրա տեղավորված երկու պատուհանների, լավ տպավորություն է թողնում: Տպավորությունը կրկնապատկվում է շրջանի տների համար այնքան արտասովոր հանդիսացող ուղղանկյուն համալսականություններով (նկ. 27): Ճակատը շարված է կոպտատաշ բազալտով: Առաջին հարկի ծածկի և պատուհանների բարձրորի բարձրությամբ, պատի մեջ դրված են փայտե հեծաններ, կամ ինչպես կոչում են՝ խաթիլներ, որոնք բացի կոնստրուկտիվ նշանակությունից, ճակատի հորիզոնական բաժանման զեղարվեստական միջոց են հանդիսանում: Տան և պատուհանների անկյունները շարված են ալիքի խոշոր տաշված քարերով: Եթե մուտքի վրա փորագրված է տան կառուցման՝ 1875 թվականը (նկ. 28):

Ա. ԱՐԱՄՅԱՆԻ ՏՈՒՆԸ

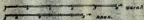
Այստեղ ապրող Ա. Արամյանը կառուցող վարպետ Խաչատուր Վիրաբյանի թոռն է: Վարպետը տունը կառուցել է իր համար, ճեշած դարի 60-ական թվականներին: Տեղացիների վկայությամբ, այն Աշտարակում պահպանված ամենահին տներից մեկն է: Միաժամանակ, մեր կարծիքով, այն Աշտարակի շրջանի ուսումնասիրվող տներից լավագույնն է: Առաջին հերթին կառուցվել է տան «2» մասը (նկ. 29), որը ժամանակ անց (գատնելով երկրորդ շքամուտքի վրա փորագրված թվականներ, հավանաբար 1895 թ.) նաև ժն մասը: Վերակառուցման անհրաժեշտությունն առաջացել է, ինչպես այդ համախ կարելի է տեսնել, երկու եզրայինների տեսնություն բաժանման հետևանքով:

Հատակագծում տան կոմպոզիցիան վերաբարդում է սովորական սխեմա: Առաջին հարկում թաղածակի նախասրահ-զալանի երկու կողմերում գտնվում են տնտեսական շենքեր՝ նկուղներ, բոտ որում դրանցից երեքը ծածկված են քարե թաղով, իսկ չորրորդը՝

Համարակազմը արտադրված
1. ՄԱՍԻՆ ԵՐԱՍՏԱՆ
2. ԲԱՐՈՒՆ
3. ԵՐԵՎԱՆ

Համարակազմը արտադրված
1. ՄԱՍԻՆ ԵՐԱՍՏԱՆ
2. ԲԱՐՈՒՆ
3. ԵՐԵՎԱՆ

Նկ. 27. Աշտարակի Վ. Ազատյանի տունը (կառուցել է Վարդան Խ. Վիրաբյանը, շահագրգռված)
1. Բնակիչի սենյակ 2. Գալան 3. Նիստ

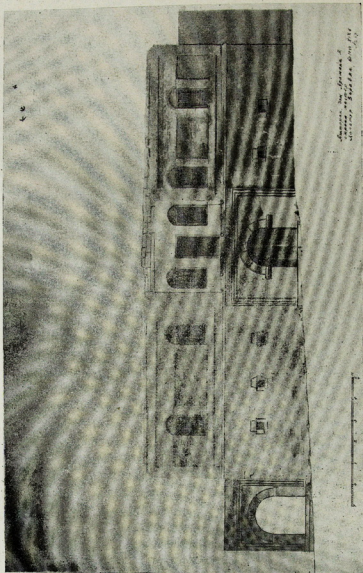
փայտե հարթ հեծաններով (նկ. 29)։ Վիրաբ-
յան եղբայրների տնտեսության բաժանումից
և երկրորդ դասի կառուցումից հետո, ա-
ռաջին դասից նկուղ տանող դուռը շարվել
է և երկրորդ դասի կառուցումից բացվել է նոր դուռ
Ա. գ. մեծ չափով վնասել է տան ամբարձրա-
նը, ներկայումս այն մի բանի տեղից քանդ-
ված է։ Սակայն, հակառակ ավելի քել է տու-
ժին, պատը ղգալի նստվածք է տվել՝ ճկվե-
լով դեպի դուրս։ 1948 թվականին քանդվել է
շքամուտքի վերևում եղած ցանցկեն պատը-
դամբը։

Տան այս նմուշի բտարիքը կազմում է
մոտ 100 տարի, որն, իհարկե, քննվող տիպի
տան համար առավելագույնն է։ Չնայած նրա
ղգալի վնասվածքներին, ղգազմում է կա-
ռուցողի ղեղարվեստական մեծ վարպետու-
թյունը։ Եննքն ամբողջովին ձևավորված է
կոնստրուկտներով։ 6 մետր լայնություն ունե-
ցող շքամուտքով ձևավորված դուռն միջոց
այնցելու մտնում է դալանի տարածություն-
ներ, այստեղից արդեն երևում են ալգին և
անկյան տակ տեղադրված, կարծես վեր
հրավիրող սանդուղքի սկիզբը։ Այնուհետև
այնցելու բարձրանալով սանդուղքով և անց-
նելով բակի պատշգամբով, ընկնում է հան-
դիսավոր սենյակ-դահլիճը։ այստեղից էլ նա
կարող էր անցնել փողոցից երևացող պահու-
նակավոր պատշգամբը։ Այդ պատշգամբը,
որն ինչպես ասվեց, քանդվել-հանել են, կազ-
մում էր կոմպոզիցիայի առավել նուրբ և
հարուստ մշակված մասը։

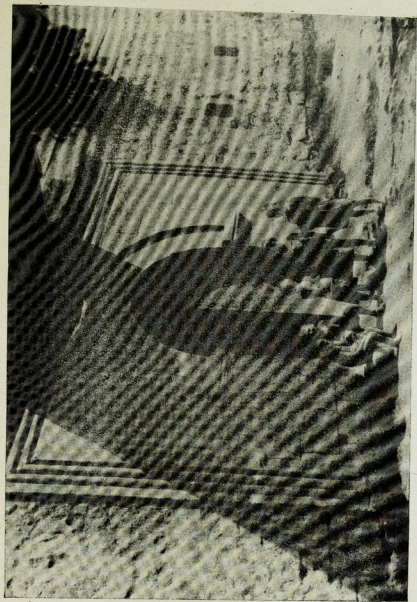
Ծակատի լուծման մեջ (նկ. 30) խաչատուր
Վիրաբյանը գտել է այնպիսի միջոցներ, ո-
րոնք ճիշտ կերպով արտացոլում են տան ներ-
քին կառուցվածքը։ Այսպես հետևողականո-
րեն կիրառելով պատեն ըստ վերտիկալի թեթե-
վացնելու սկզբունքը, նա շենքի ուժեղ լուծված
առաջին հարկը կոնստրուկտիվորեն հակա-
դռել է թեթև լուծված բնակելի երկրորդ հար-
կին, որի միջպատուհանային տարածու-
թյունը փոքր ինչ (2 սանտիմետրով) հետ է
զցել, կարծես հնուցացրել է պատի մասը, դրա-
նով ստեղծելով թեթևության տպավորություն։
Մյուս կոնստրուկտը, որը մեծապես նպաստում
է ձեակառի արտահայտչականությանը, կենտ-
րոնի վերտիկալ կոմպոզիցիայի՝ շքամուտքի,
նրա վերևում գտնվող ցանցկեն պատշգամբի
և ճակատում՝ միջպատուհանային տարածու-

թյունը ներս ղցելու շնորհիվ առաջացած հո-
րիզոնական բաժանումն է (նկ. 30)։

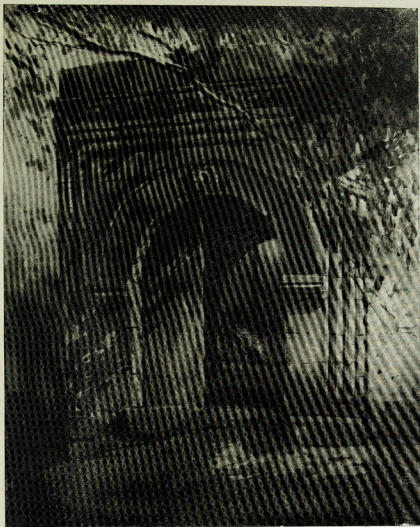
Գեղարվեստական բարձր մակարդակով
են կառուցված շենքի առանձին մասերը,
ինչպես, օրինակ, երկու շքամուտքեր և
մանրամասները։ Պետք է նկատել, որ իր
տան կցակառուցումը կատարելով, վարպետը
չի աղճատել կոմպոզիցիայի ամբողջություն-
ը։ Ծակատի վրա՝ փողոցի ուժեղ թեթե-
թյան պայմաններում նոր շքամուտքի ստեղ-
ծումը շատ տեղին է։ Վարպետությունը եր-
կատելի է նաև մանրամասների լուծման մեջ։
Այդ տեսակետից ուշադրության արժանի է
փայտյա սյուների և քարե գեղեցիկ խա-
րիսխների վրա կառուցված բակի պատշգա-
մբը։ Երկու շքամուտքերն էլ թե կոմպոզիցիա-
յի թարմությանը և թե կատարյալ բացա-
ռիկ արժեք ունեն (նկ. 31, 32, 33, 34)։ Սրանք
իրավացիորեն կարելի է համարել ամբողջ
շրջանում հետադուրված շքամուտքերից լա-
վագույնները։ Գլխավոր շքամուտքը, որը
շարված է սրբատաշ բազալտով, իրենից
ներկայացնում է ինքնուրույն և միանգամայն
ավարտված կոմպոզիցիայի նուրբ ու թեթև
մասերը կոնստրուկտորեն հակադրելու սկզբ-
ունքը հետևողականորեն կիրառվել է այս-
տեղ։ Օրինակ՝ շքամուտքի իմպոստի հզոր
տրամուտը և նրբորեն մասնատված քիվը,
բաշխատելով և կողք-կողքի՝ փոխադարձաբար
ուժեղացնում են միմյանց, նպաստում ուժեղ
և խոր տպավորություն ստեղծելուն։ Եստ լու-
նահատուկ է քիվի վարպետորեն նկարված
տուփատուփ՝ սկոռիայի կերպարով։ Մո-
տիկից դիտելու ղեպում նման արտասովոր
ձևը ստանում է իր բնական բացատրություն-
ը։ Ցանցկեն պատշգամբից մշտապես ոնկ-
նող ստվերի մեջ տեղավորված իվով, սո՛՛ո-
րական տրամադ ունենալ չէր կարող Քիվի
լուծումը պետ է պատասխանել վեր նշված
պայմաններին (նույնօրինակ լուծումը տե՛ս
վերևում, Ոսկեվազում, վարպետ Բենե Գևորգ-
յանի կառուցած տան-շքամուտքի քիվում)։
Խաչատուր Վեհապետյանի քարձր վարպետու-
թյունը արտահայտվել է նրանում, որ նա
այստեղ քիվի օգտագործել է շենքից անդ-
ադարձող լույսի ճառագայթների բաշխա-
տանքը՝ կոնտրաստորեն համար։ Մասնա-
գիտական լեզվով ասած, քիվն աշխատում է
ռեֆլեքսիո համար։

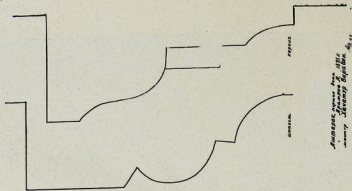
24. 20. Khachnaran Monastery. Khachnaran Monastery (Khachnaran Monastery)

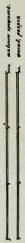
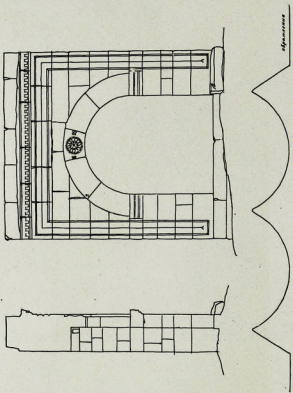
Նկ. 21. Անտրոսի Ա. Արաբյանի տան առջևի շրջանային

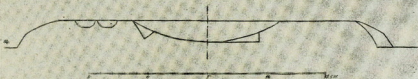
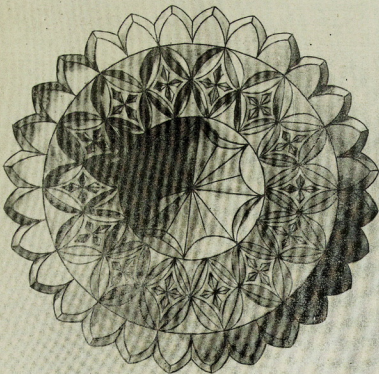
Նկ. 33. Աշտարակ. Ա. Արամյանի տան հրկրորդ շրջանայինը (ափսոսել)

Բնակարանի շինարարական
 նկարագրի համաձայն
 1892 թ.

Նկ. 34. Աշտարակի Ա. Սարգսյանի տան եկերտի շինարարական նկարագրի (սեփարակի)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԵՂԱՐԱՎԱԿԱՆ ԳԵՂԱՐԱՎԱԿԱՆ
ԿԱԶՄԱՐԴԱՆԻ ԿԱԶՄԱՐԴԱՆԻ

Նկ. 35. Աշտարակ, Բնակիչի տան շրամետրի վարդյակ (լափազրուիտն)

Նրկորդոյ շքամուտքը, որը շինել է արդեն ծերացած վարդիտը, երեք տասնամյակ անց կատարած կցակառուցման հետ միասին, շարված է կամրավուն քարից և չափազանց հարստացնում է կոմպոզիցիան: Հետաքրքիր է, որ ի տարբերություն գլխավոր շքամուտքի, որը ազդու և մոնումենտալ տպավորություն է թողնում, այս շքամուտքը ավելի նուրբ է, այդ պատճառով էլ համակերպվում է կոմպոզիցիային: Այս շքամուտքի լուծման մեջ տեղ գտած եզակի ներմուծությունը ատամնավոր քիվն է (նկ. 33, 34): Հմտորեն է լուծված վարդյակը, որը լուսաստվերների խադի միջոցով մեծ արտահայտչականություն է ստանում (նկ. 35):

Աշտարակի շքամուտքերի կառուցման մեջ բացահայտվել է համալսի հարաբերությունների կիրառումը: Այդ հարաբերություն-

ները, սովորաբար հիմնվում են քառակուսու վրա: Համալսիության սկզբունքը, իր աշխատանքներում առանձնապես որոշակի է կիրառել վարպետ Խ. Վիրաբյանը, որը սկսած ընդհանուր չափերից և վերջացրած մանրամասներով, դրանք ենթակել է քառակուսուն և երկրաչափական կառուցման միջոցով ստացած՝ նրա անանցյալին: Չափերի հարաբերականությունը ցուցադրելու համար, բերենք գլխավոր շքամուտքի ձախ մասի (կողքից մինչև մուտքի բացվածքը) չափազրությունը, մուտքի բացվածքի լայնությունը և շքամուտքի աջ մասի (մուտքի բացվածքից մինչև աջ կողքը) չափերը՝ ընդհուպ մինչև իմպոստի տակի կարանը, համապատասխանաբար մոտավորապես հավասար են միմյանց՝ 1,870 մ, 1,875 մ, 1,865 մ-ի (նկ. 36):

Գ Լ Ո Ւ Է Ե Ր Ր Ո Ր Դ

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՎԱՆԳՆԵՐԻ ԿԻՐԱՌԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Աշտարակի շրջանի Ժողովրդական հար-
տարապետություն հռչակմանն էրին ժամո-
թանալուց հետո անհրաժեշտ է կանգ առնել
մի շարք հարցերի վրա, որոնք այսօր կարող

են պրակտիկ նշանակություն ունենալ հա-
կապետ սահմանադրի քննարկման շինա-
րարության մեջ:

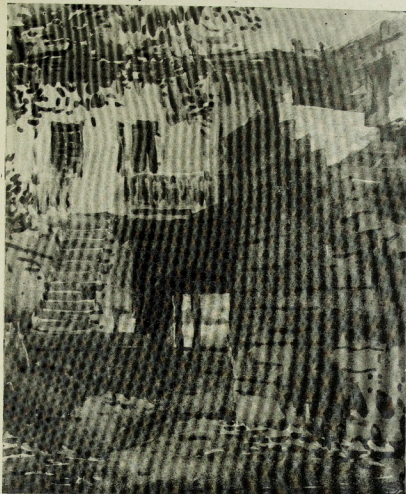
Ա. ՍՆՏԱԿՆԵՐԻ ԿԱԶՄԸ ԵՎ ՀԱՏԿԱՑՈՒՄԸ

Ուսումնասիրվող հարտարապետության
մեջ՝ նրա պատկանելիության տեսակետից
ամենաբնորոշը սենյակների կազմն ու հա-
կացումն է: Այդ ոչ միայն բնութագրում է
դյուցական անհատ տնտեսությունների յու-
րահատուկ կողմերը, այլև արտահայտում է
տիրոջ տնտեսության աստիճանը:

Ներկա զլխի առաջին մասում ղեկավարած
նյութերը նախ և առաջ ցույց են տալիս
ուսումնասիրվող բնակարանի տիպոլոգիա-
կան բոլոր խմբերի բաժանումը բնակելի և
տնտեսական սենյակների: Ինչպես տեսանք,
շենքերի և կառույցների բնակելի մասը հիմ-
նականում բաղկացած էր երկու սենյակից,
որոնք մյուս մասերի համեմատությամբ մեծ
տեղ չէին զբաղում, ընդ որում տնտեսական
նշանակություն ունեցող սենյակներն ավելի
զարգացած են, քան բնակելիները: Այսպես,
երինակ, հետադուռված տների բաղկացուցիչ
մասը հնձանն է (նկուղը, շիրխանան, բակը,
նղվարդի տներում՝ ամբարը) և տնտեսական
նշանակություն ունեցող սենյակները՝ գոմը,
այսպես կոչված, զարգախոը, որը բացօթյա
է և ծառայում է որպես թորատուն: Առաջին

հարկի նախասենյակն իր նշանակությամբ
միջին տեղ է զբաղում բնակելի և տնտեսա-
կան սենյակների միջև և մի դեպքում այն
ներկայացված է զգալիորեն կողմնակի
սարածությամբ, մի ուրիշ դեպքում՝ քարե
կամարավոր սրահով: Այս մասի հատկա-
ցումը շատ բազմազան է: Սա և՛ նախասրահ
է, և՛ ամստային օթևան, իսկ որոշ դեպքե-
րում, այստեղ նաև խաղող են ճզմում: Այս-
տեղ է դրվում մեջք փորված կոնաձև տուֆ
քարը՝ դուռը, որով քամում էին ջրանցքից
վերցրած ջուրը՝ խմելու համար: Այժմ այդ
գույները գործածությունից դուրս են եկել:

Փորձենք ուսումնասիրվող ժամանակա-
շրջանի բնակարանի յուրաքանչյուր մասն
տառնձին-տառնձին քննել: Պետք է նախ և
առաջ նշենք, որ լավագույն տները անտա-
րակույս պատկանել են բնակիչների ունեռ
խավին: Զափազրության համար երկու
պատճառ էին նպաստում այդ կարգի տների
բնարությանը. առաջինը՝ հասարակության
ունեռ մասի կողմից մեծ ուշադրության
և ծախսերի շնորհիվ կառուցված բնակարանի
համեմատաբար լավ պահպանվածությունը

Նկ. 37. Օշական, Քնափեյի տան բակ (տեղաբեկ)

կերկրորդ՝ այդ խափին պատկանող բնակիչների տները ընդարձակությունը: Այդ պատճառով էլ քննարկվող տները բնութագրվում են որպես անհատական գյուղական բնակարանի ճարտարապետության բարձրագույն արտահայտություն: Անկախած դարգացած բնակարանի առաջացման հիմքը հանգիսացել են բազմաթիվ շարքային տները, որոնց կամպոզիցիան դրվել է ավելի զարգացած մեծաների հիմքում: Կարելի է պնդել, որ դասակարգային շերտավորումից անկախ գոյություն ունեւր բնակարանի ընդհանուր մի տիպ, որն իր սենյակների կազմով և կոմպոզիցիոն հատկանիշներով շատ բազմազան լուծումներ էր ներկայացնում:

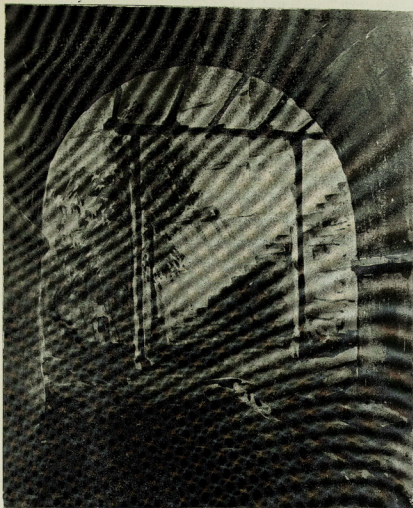
Վերահիշյալի կապակցությունը թվում է թէ հանգիսող տարրեր հատկացման սենյակների և մասերի առանձին քննությունը, այսինքն՝ բնվող ժամանակաշրջանի բնակարանի ընդհանուր ծրագրի ուսումնասիրումը կտա հասարակության կողմից բնակարանի հանգեպ ներկայացված պահանջի (կազմի, առանձին մասերի հատկացման և նրանց լուծման բնութքի տեսակետից) սպառել պատկերը:

Բուն բնակելի սենյակը հաճախ մեծ չէ, քառակուսի է կամ ուղղանկյուն, հատակագիծն 4—6 մետր լավերով: Բնակելի սենյակի բարձրությունը, որպես կանոն, անցնում է երեք մետրից, պատերը սվաղված են և սպիտակեցված, առատադը երբեմն երեսազատված է տափառով, հատակը փայտից է, իսկ որոշ զնպքերում՝ հողից: Ուսումնասիրվող խմբի բնակելի սենյակի առանձնահատկություններից մեկը սենյակի հանդիպակաց պատերի մեջ բացվող պատուհանների առատությունն է: Այդ արված է բնակարանների մեծամասնության միջալարք հատակագծման դեպքում և ապահովում է բնակելի սենյակի լավ օդափոխությունը, որն առանձնապես անհրաժեշտ է ամառային և աշնանային շրջանում: Պատուհանատակ պատերի (подоконник) բարձրությունը 60 սանտիմետրից չի անցնում, Այստեղ տարածված են փայտյա քանդակազարդ փեղկերով ծածկված պատուհանները, Նդակի դեպքերում (Ն. Բումանյանի տունը) բնակարանի շերտացումը իրագործվում է պատի, իսկ մեծ մասամբ թիթեղյա մասնակավոր վառարանի միջոցով:

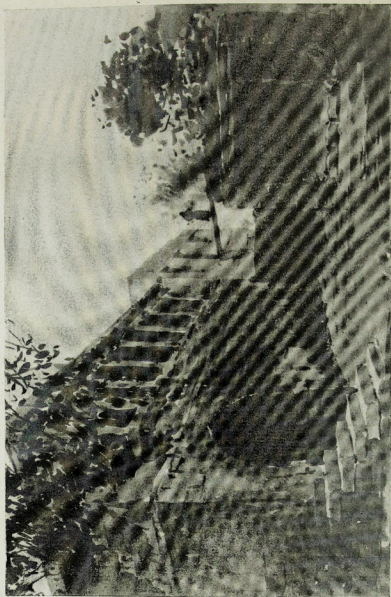
Երկրորդ հարկի նախասենյակը (հաշտը) իրենից ներկայացնում է բնակելի սենյակների բարձրությունն ունեցող մի տարածություն և սովորաբար տեղավորված է լինում երկու սենյակների միջև: Հաճախ այնտեղից են դուրս գալիս փողոցի կողմի պահուսակավոր պատշգամբը: Բնակարանի երկհարկ կառուցվածքի զնպքում երկրորդ հարկում զբոսնելով է իր լուծմամբ բնակելի սենյակից շտարբերվող տարածություններից մեկը հատկացվում էր մթերքների պահելու և կերակուր պատրաստելու համար, այսինքն՝ ծառայում էր որպես խոհանոց:

Հետևապես, ուսումնասիրվող տիպոլոգիական խմբում, նրա միաբնակարանի լուծման դեպքում, բնակելի սենյակները աչքի են ընկնում իրենց համեմատ չափերով, քանակով և սովորաբար երկուսից չեն անցնում: Սովորաբար ընդունված չէ սենյակները նեղորանի և ցերեկային զբոսածության սենյակի բաժանել, մասնավոր՝ երեսխաների և մեծերի: Այսպիսով, բնակելի սենյակները համապատասխանելով կլիմայական պայմաններին և ամառվա շրջառումն ապրելու ամեննպաստավոր պայմաններն ապահովելով (կողմնորոշում, օդափոխություն, սենյակների զգալի բարձրություն) հանգրեմ, այսօրվա պահանջներին չեն համապատասխանում:

Ինչպես արդեն ասվեց, տնտեսական սենյակները զբաղեցնում են մակերեսի զգալի մասը. երկհարկանի կառուցվածքի մեջ՝ ներկուղը, միահարկ շինության մեջ՝ շիրախանան, գինու, օղու, շոր մրգերի պահեստներ, ինչպես և դրանց պատրաստման վայրը: Խաղողի հյութից եռալու և ստացված արտադրանքը պահելու համար որոշակի հաստատուն միկրոկլիմա է պահանջվում, որն ստեղծվում է տնտեսական մասի դիրքային մեծ բարձրությամբ (երբեմն շորս և ավելի մետր) փոքր պատուհանների առկայությամբ և գետնափոր նկուղի զգալի խորությամբ: Այդ հարցի ամենալավ լուծումը պետք է համարել պատերի երեսնապատումը սրբառաջ քարով և ծածկերը քարե թաղով: Այն Աշտարակում ամենատարածված ձևն է: Հարթ թաղի հետ միասին հանգիստ է նաև մահիկավոր թաղը, որը հավանաբար թաղի հին ձևն է: Նկուղի նկատմամբ դրսևորվող ուշադրությունը վկայում է այն մասին, որ

Նկ. 28. Աշտարակ. Վարդեն և Վիրաբյանի կառուցած տան զալանը (ափվարել)

Էջ. 28. Ուսման. Ե. Անթրակտիկ տունը, արջի, շագանակի (սպիտակ)

սեփականատեր գյուղացին բնակարանի կա-
րելորագույն մասը համարում էր իր գոյու-
թյունն ապահովող միջոցանոցը: Համախ քու-
րով հրեհապատում էին միայն նկողը, իսկ
բնակարանի մնացած մասերն ալվելի քիչ
ուշադրության արժանի: Թաղի փակող մա-
սում, ամբողջ երկարությամբ ամրացվում էր
մի ձող, որից կախում էին մրգերը: Մինչև
200 գույլ տարողությամբ ունեցող դիմու և օղու
կարասները շարվում էին պատերի տակ:
Խաղողի չլուսի եռացումը տեղի էր ունենում
«ատուկ փոսերի» տակառների մեջ, որոնք
նույնպես տեղավորված էին նկողում:
Իււյնպիսի, սակայն ավելի փոքր չափի փո-
սերի մեջ լցվում էր խաղողի լանջը, որպեսզի
ենալուց հետո երանից օդի քաշվի: Այսպի-
սով, անտառներ իր սեփական խաղողից ան-
ձամբ կատարում էր գինու և օղու պատրաստ-
ման բոլոր պրոցեսները: Այդ առումով
երա բնակարանը նմանվում էր ոչ մեծ ար-
տադրական ձեռնարկության:

Առանձին զեպեբում այդ յուրատիպ
քարտադրական ցեխը զգալիորեն ընդար-
ձակված էր լինում, մի բան, որ նկատելի է
հատկապես Ոսկեվազի տներում:

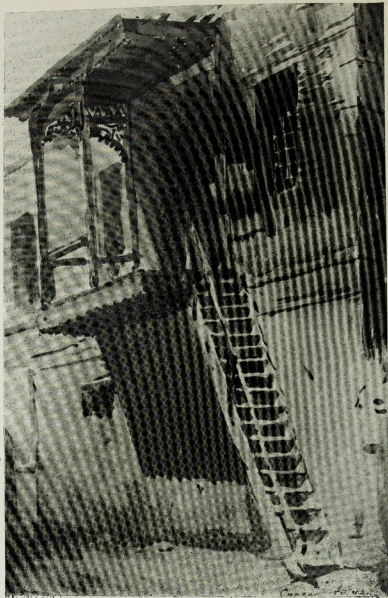
Ներկայումս, կոլտնտեսական, սոցիալիս-
տական կարգերի օրոք նման նկողների ան-
հրաժեշտությունը վերացել է: Խաղողի հիմ-
նական մասը այժմ գնում է պետական գոր-
ծարաններն արդյունաբերական վերամշակ-
ման համար: Պետք է նշել, որ եթե ուսումն-
նասիրվող ժամանակաշրջանի բնակարա-
ներում բուն, բնակելի մասի զարգացումը
հետ էր մնում օժանդակ մասից, սովետական
բնակամեկաշրջանի բնակարանը առանց բուն
բնակելի մասերի զարգացման չի կարելի
պատկերացնել:

Մյուս մասը, որը նույնպես սերտորեն
կապված է մասնավոր անտեսության հետ,
հանդիսանում է գոմը: Ըստ որում, եթե նա-
խորդ տիպի բնակարանում գոմը հանդիս էր
գույնի զարգացած ձևով, ձմռան գիշերների
համար համար հատկացված հատուկ տե-
ղով՝ օգտյով, ապա ուսումնասիրվող ժամա-
նակաշրջանի բնակարանում տեղի ունեցավ
գոմի և բնակարանի անջատումը, որն ան-
բույս առաջադիմական երևույթ է: Եթե
բնակարանի հին տիպում բնակելի բջիջը՝
հացատունն անմիջական կապ ուներ իր կող-
քին գտնվող տան հետ, և մարդիկ իրենց

ժամանակի մի մասն անց էին կացնում գո-
մում, անմիջապես անասունների մոտ,
օգտվելով նրանց տաքությունից, ապա նոր
տիպի բնակարանում այդ երկու մասերը
միմյանցից անջատվեցին: Ուսումնասիրվող
ժամանակաշրջանում, շատ շնչին բա-
ցառությամբ, գոմը տեղավորվում էր միա-
հարկ առանձին կցակառույցում, կամ
անմիջապես տանը կից, կամ էլ հողա-
մասում: Մեզ հանդիպած տներում միայն
մի զեպեբում է գոմը տեղավորված
եղել առաջին հարկում, անմիջապես երկ-
րորդ հարկի պատշգամբի տակ: Աշտարակի
տների հատակագծումը այդ տեսակետից
մոտ է ժամանակակից պահանջներին: Ինչ-
պես հայտնի է, սանիտարական նկատա-
ռումներով աննպատակահարմար է գոմը
բնակարանի տակ տեղավորելը: Հետաքրքրի
է նշել, որ Աշտարակի շրջանի բնակարաննե-
րի բաղադատումը Կովկասի որոշ ժողովուրդնե-
րի նույն ժամանակաշրջանի բնակարաննե-
րի, օրինակ՝ Դաղստանի և Աղբյուրների (Գ.
Յա. Մովսիսյան և Ա. Վ. Սարգսյանի նյութե-
րով, տե՛ս զրականության ցուցակը) հետ,
խոսում է հօգուտ առաջինի, որովհետև երա
գոմը տեղավորվում էր բնակարանի տակ:
Դրա պատճառը, մեզ թվում է, օտարահարթի
վրա տեղավորված է քաղաքից մոտ գտե-
վող Աշտարակի շրջանի արագ զարգացումն
է, ինչպես և Դաղստանի գյուղերի ունկնթի
ղծվարի պայմաններն ու կառուցապատ-
ման խտությունը:

Այսպիսով, ուսումնասիրվող ճարտա-
րապետությունը կարող է օգտակար լինել
ժամանակակից կոլտնտեսային շինարարու-
թյան համար (ընդհանուր հատակադե-
ման մեջ գոմի տեղավորման, երա համար
փողոցից առանձին մուտք կազմակերպելու
տեսակետից և այլն):

Զարգաի կողմից շինությունը ժաճկույթ
է, որը սովորաբար ծառայում է հաց
թխելու, խոտ, փայտ և այլն պահե-
լու համար, ունի մեկ կամ երկու թոնիր:
Հացատներում կենտրոնական օբյեկտ կա-
ռուցվում է թոնրի ձևով: Սակայն, քավա-
կանալագի ստույգ տվյալներ չունենալու
պատճառով, չենք կարող պնդել, որ լաթ-
դարը բնորոշ չի եղել նախորդ տիպի բնա-
կարանի համար, քանի որ հաց թխելու պրո-
ցեսը տեղի էր ունենում հացատներում:

Եկ. 40. Օրման. Տան պատշգամբ (ափսոսել)

գտնվող գլխավոր թներում, և հաց թխելու հատուկ շինություն կարիք չկար:

Հետագայում, տնայնիության նոր տիպին անցնելիս, երբ հացատունն ու կենտրոնական օջախը քանդվում են, սակայն պահպանվում են հաց թխելու և կերակուր պատրաստելու հին սովորությունները, պահպանվում է և թոնիրը: Եվ չարգախը հանդիսացավ այն շինությունը, որն այդ ուսումով իր վրա վերցրեց հացատան դերը: Այն երեք կողմից փակված և մի կողմից դեպի բակի տարածությունը բացված հարթ, հողի կտուրով մի շինություն է, որը կարծես հացատան ձևափոխությունն է: Բնակարանի այս անհրաժեշտ մասի կենսունակությունը պայմանավորված է հացի անհատական թխման հետ, որը որոշ զնայեցիկ է կիրառվում է նաև այժմ:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի բնակարանի սենյակների մեջ բացառիկ տեղ է գրավում առաջին հարկի նախասրահը: Սոցիալական տարբեր գոյավիճակ ունեցող գյուղացիների բնակարաններում նրա պարտադիր գոյությունը վկայում է այդ նախասրահի օրգանական անհրաժեշտության մասին, որը հետևանք է տեղական կլիմայի և կենցաղային պայմանների:

Առաջին հարկի նախասրահն իր երկու հիմնական տարատեսակներով՝ սրահի կամ միջանցք-ղաղթի ձևով ձգված բնակարանի ընդհանուր կոմպլեքսում կենտրոնական տեղ է գրավում և կոմպլեքսի միավորման հիմք է ծառայում: Երջանի կլիմայական պայմանների համար առանձնապես նպաստավոր է դալանը, որի միջով հոսող առուն և երկփայլ բացվածքից մշտապես շարժվող օդը աշխատելու համար նպաստավոր պայմաններ են ստեղծում: Բացի այդ, դալանից հնարավոր է լինում տեսնել թե՛ փողոցի կյանքը և թե՛ տնամերձ հողամասը, այդ պատճառով էլ ցերեկները, հատկապես ցերեկվա շրջին, դալանը ընտանիքի անդամների ամենաօրած վայրն է: Սրա ճարտարապետական ձևավորումը, որը մի զնայուն լուծվում է քարե թաղի, մի այլ զնայուն՝ քարե երեք մեծ կամարների և վերջապես, ամենապարզ մշակման զնայուն՝ մեկ կամարի միջոցով, խոսում է դալանի նկատմամբ ցուցաներվող ուշադրության մասին:

Անհրաժեշտ ենք համարում պնդել, որ բնակարանի այդ մասը, ըստ էության, զբաղվող նախասրահն է, որը հարավի պայմաններում բաց լուծում է ստացել:

Փայտյա պատշգամբները նույնպես ուսումնասիրվող տիպի բնակարանի կարևոր մասն են կազմում: Դրանք՝ գոյություն ունեն և՛ միահարկ, և՛ երկհարկ բնակարաններում, երկու զնայուն էլ բակի կողմից: Անմիջապես զնայի փողոց է նայում միայն երկրորդ հարկի պահուսնակավոր պատշգամբը, իմիջիպալոց, դա Աշտարակի շրջանի բնակելի տների բնորոշ գծերից մեկն է:

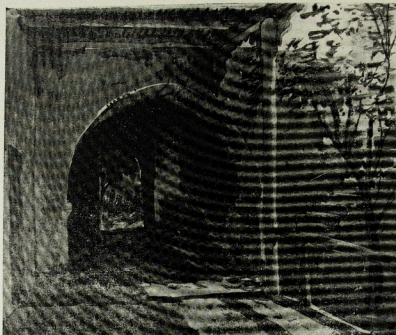
Փայտյա պատշգամբի կողմնորոշումը զնայի հողամասը՝ թելագրված է Հայաստանի դաշտավայրային գյուղերում նրա իրականացման հնարավորությամբ:

Հայաստանի լեռնային շրջաններում (Ջանգեզուր, Լոռի) տները ծեփվում են լեռների լանջերին, և պատշգամբներն ուղղված են թեքության հակառակ կողմը: Դատելով զրականությունը մեջ բերված տվյալներից, նույնատիպ լուծումների կարելի է հանդիպել նաև Կովկասի մյուս լեռնային ժողովուրդների բնակարաններում: Պետք է նշել, որ ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում, բնակարանի երկկողմանի կողմնորոշումը սուսադրիմական է և լեռնային շրջանների բնակավայրերի միակողմանի կողմնորոշման համեմատությամբ իր առավելություն ունի:

Ջանգեզուրում (Գորիսի շրջան), որը տիպիկ լեռնային շրջան է, շատ գյուղեր տեղավորված են թեք լանջերին, թեև նրանք բավականաչափ մերձակա հարթ հողամասեր (հեծորակ գյուղը և ուրիշներ) ունեն:

Այդ վերաբերում է բնակարանի ճարտարապետության զարգացման նախասովետական շրջանին: Մեր ժամանակներում, նույն հեծորակ գյուղում նոր շինարարությունը տարվում է հին գյուղից բարձր ընկած սարավորթի վրա:

Այսպիսով, երկկողմանի պատշգամբի, ինչպես և զնայի փողոցն ուղղված պահուսնակավոր պատշգամբի գոյությունը դրական երևույթ պետք է համարել, որը բավարարում է ավանային շինարարության պահանջներին:

Նկ. 41. Օշական. Գ. Ավետիսյանի տունը (ափսոսել)

Բ. ՀԱՏԱԿԱԳԵՈՒՄԸ

Աշտարակի շրջանի հետազոտվող ժամանակաշրջանի բնակարանի հատակագծումը, իր բազմակողմանի լուծումներով հանդերձ, վկայում է որոշակի միասնություն: Հատակագծային այդ ընդհանուր սխեման կարելի է բնութագրել որպես փողոցի ուղղությամբ ձգված սենյակների երկայնական կապ: Նախագծման այս եղանակը լափազանց տարածված է Կովկասի ժողովուրդների բնակարանային ճարտարապետության մեջ: Միայն պետք է նշել, որ տնտեսությունը վարելու տարբեր եղանակները և բնական տարբեր պայմանները ընդհանուր հատակագծային սխեմայի մեջ առաջ են բերել որոշ առանձնահատկություններ:

Աշտարակի շրջանի բնակարանային

ճարտարապետության առանձնահատկությունների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ բնակարանի հատակագծումը ժաղում է մի քանի հիմնական դրույթներից: Բնակարանի միահարկ կազմության զնայքում դրանք հանդում են տնտեսական բաժնի մի մասի (շիրախանա) երկշար դասավորությանը (մի բան, որը երբեմն նկատում ենք նաև միահարկ և միաշարք հատակագծում, երբ շենքը բաժանվել է առաջին հարկի նախասրահ-գալանով), երկհարկ կազմության զնայքում՝ առաջին հարկում տնտեսական մասի (նկուղի), իսկ երկրորդ հարկում՝ բուն բնակելի մասի տեղավորմանը: Ի տարբերություն նախորդի, վերջին

գնացրում հատակագծումը ներկայացվում է միաշարք տարբերակով:

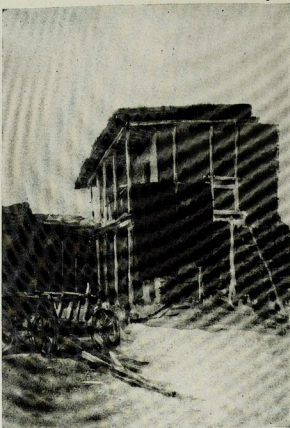
Սակայն, այս երկու հիմնական օրինակներով չեն սպառվում այդ շրջանում օգտագործված հատակագծային սխեմաները: Ժողովրդական նախարարակառուցման լավագույն հուշարձանում վարպետ Խ. Վիրաբյանի կառուցած տան մեջ առկա է երկհարկանի բնակարանի սենյակների երկշարք դասավորությունը: Այդ պատճառով էլ ոչ միայն ճակատի կոմպոզիցիոն մասերում տեսնելի, այլև բուն հատակագծային սխեմայի զարգացման իմաստով այս տունը իրոք լավագույն հուշարձանն է:

Բնակարանի երկշարք հատակագծումը երկհարկանի կառուցման ղեկավարումը պետք է գտնատույն որպես ուսումնասիրվող նախարարակառուցման հատակագծային սխեմայի զարգացման եղբայրակից շրջան: Վովկասի մի շարք ժողովուրդների բնակարանային նախարարակառուցման հետազոտողները, ժամանակակից պահանջների հետ համեմատելով բնակարանի հատակագծումը, համեմատել որպես ուսումնասիրվող նշել են, որ արգեն հնացած պետք է համարել սերվայնական միաշարք կապիտալ բնույթի հատակագծումը, քանի որ այն տեսնական տեսակետից այլևս ձեռնադրելի: Բնակելի երկրորդ հարկի երկշարք հատակագծման առկայությունը վկայում է, որ այդ լուծումն ավելի մոտ է ժամանակակից պահանջներին:

Ջնայած դրան, ինչպես Խ. Վիրաբյանի տունը, այնպես էլ մյուս միահարկ տները, որոնք կարող են օրինակ հանգիստնալ երկշարք հատակագծման համար, ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում անհրաժեշտ օգտակական արտահայտություն չեն ստացել: Երկշարք հատակագծման ղեկավարում, երկրորդ շարքը ուղղակի կցակառուցում էին առաջին շարքի կողքին, այսինքն՝ երկշարք հատակագծումը դիտվում էր որպես միաշարք հատակագծման քանակական մեխանիկական կրկնապատկումը, որը, սակայն, բերում էր իր հետ նաև որակական փոփոխություններ: Միաշարք հատակագծման առանձնահատկությունը լեռնային շրջանների նույնատիպ հատակագծման նկատմամբ՝ շենքի երկկողմանի կողմնորոշումն էր, այսինքն՝ պատահան-

ների ու պատշգամբների առկայությունը տան երկայնական պատերի երկու հակադարձ կողմերում: Այդ առանձնահատկությունը հավանաբար ընտրող է հարթավայրային բնակարանին, որտեղ ունյվեֆի պայմանները հնարավորություն չեն տալու շենքի կողմնորոշումը սահմանափակել մեկ կողմով՝ թեթևության հակառակ կողմով: Այդ պատճառով էլ բնակարանի կողմնորոշման հարցը տվյալ ղեկավարում ավելի ազատ լուծում է ստանում: Եթե լեռնային պայմաններում բնակարանի կողմնորոշումը ենթարկված է թեթևության ընտրված կողմնորոշմանը, ապա ներկա ղեկավարում, ինչպես այդ առիթը նշարանի կապակցությամբ, կողմնորոշումը մեծ լսվելով կախված է կլիմայական պայմաններից, ըստ որում, հասկանալի է, որ բնակարանի կողմնորոշման հարցը չի կարելի բնակարանի օդափոխության հարցից անկախ դնել:

Աշտարակի շրջանում ամռանը բնակարանում նպաստավոր շերտատեղեան ստեղծելը ոչ պակաս կարևոր է, քան ձմռանը, երբ այդ կատարվում է շերտցման միջոցով: Աշտարակի շրջանի ժողովրդական նախարարակառուցման անտարակույս պիտի պատասխանենք այդ հարցին: Եվ իսկպես, հատակագծային լուծումը կողմնորոշումն է օդափոխության տեսանկետից քննելով, համոզվում ենք, որ ինչպես միաշարք, այնպես էլ երկշարք հատակագծման ղեկավարում այդ կարևոր պայմանները հաշվի են առնված: Այսպես, միաշարք հատակագծման ղեկավարում, թվում է թե ամենավատ կողմնորոշումը հյուսիսայինն է, որը կանխորոշում է հակադարձ հարավային պատի բարենպաստությունը: Այս ղեկավարում ամենավատը պետք է համարել արևելք-արևմուտք է հատկապես հյուսիս-արևելք, հարավ-արևմուտք կողմնորոշումը, որը նպաստավոր օդափոխության բացակայության ղեկավարում, որվա երկրորդ կետին բնակարանի պատերի դեքորացիան պատճառով անընդունելի է: Վարպետ Յ. Թումանյանի կառուցած տունը, որն իր միաշարքն է արևելք-արևմուտք կողմնորոշմամբ ունի խուլ արևմտյան պատ՝ կարող է ծառայել որպես այդ հարցի հաջող լուծման օրինակ: Եվ բնահավասարը, երկշարք հատակագծման ղեկավարում ամենավատը դառնում է հյուսիս-հարավ կողմնորոշում:

Նկ. 42. Եղվարդ. Վ. Կարապետյանի տունը (սկզբներ)

րոշումը, որովհետև հյուսիսային շարքի համար ամուսնը և հատկապես ծնունդը ցտեղծվում են ամենավատ պայմանները¹։ Այստեղ պետք է վկայակոչել ևս Վիրաբյանի

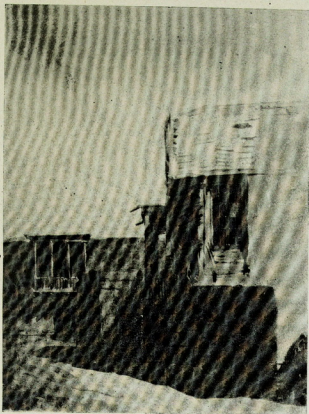
¹ Հեղինակի այս կարծիքի հետ չի կարելի համաձայնվել։ Նորագույն ուսումնասիրությունները համաձայն հարավային կլիմայի համար հյուսիս-հարավ կողմերորոշումը համարվում է բավարարիչ (Ման. Խմբ.)։

կառուցած երկու տների կողմնորոշումը, որոնք ունենալով երկշարք հատկագծում, կողմնորոշվում են դեպի հարավ-արևմուտք։

Օգտփոխության տեսակետից Աշտարակի քնակելի տների հատակագծումը ղգալի առավելություններ ունի։ Բնչպես յիշաշարք, այնպես էլ երկշարք-երկհարկանի սխեմաները ապահովում են տարանցիկ օգտփոխությունը, բերված զծագրերից երե-

իլում է, որ ռուսմենափրկող ճարտարապետության հետաքրքիր առանձնահատկություններն իրենց մեկը պատուհանների մեծ քանակությամբ են, որն ապահովում է մարտի-

հողածածկ հարթ կառույների վրա: Այդ հանգամանքը պետք է նկատի ունենալ Աշտարակի շրջանի համար բնակարան նախագծելիս, նախատեսելով մահճակալների զննելու համար

Նկ. 42. Օշական. Ա. Պրուվալարյանի տունը (տեղաբնի)

մալ տարանցիկ օդափոխությունը: Բայց և այնպես, ընայած մեծ թվով պատուհաններին, ինչպես և իշխող քամիների նկատմամբ բնակարանը կողմնորոշվում, բնակիչների զգալի մասը, ներառյալ նաև ժնրոններն ու կրծքի նրբապանները, ամուսն և աշխատանքներին, գիշերները քնում են

բաց տեղեր:

Ուսումնասիրվող բնակարանների շափագրման աշխատանքները կատարելիս, առիթ ենք ունենցել ամենուրեք կառույններին տեսնել օրվա ընթացքում չհավաքված փայտյա մահճակալներ (թախտեր, վրան փռուց ծածկույթով պաշտպանված անկողին-

ներով) ի զեպ, այն գերապատմությունը, որ ամտավա ընթացքում արվում է կտուրների վրա քննելուն, մեծ մասամբ բացատրվում է նաև մոծակներից պաշտպանվելու ցանկությամբ, որոնք երկնյաները, մշտապես փռվող քամիների պատճառով, որոշ բարձրության վրա ավելի բիշ են անհանգստացնում մարդկանց:

Այսպիսով, ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի բնակարանի հատակագծման առաջին տարածված միջաբան սխեման, ժամցակ մասերը՝ առաջին հարկում և բնակելի սենյակները՝ երկրորդ հարկում տեղավորելը, անբնութանելի է սակավահարկ շինարարության ժամանակակից պրակտիկայի համար, բնակարանի նկատմամբ նոր պահանջներ առաջադրելու, միջաբան հատա-

կագծման տեսանկյան տեսանկից անձնատու լինելու պատճառով:

Սակայն քննվող ճարտարապետության մեջ, նրա լավագույն և առավել զորգացած բրնակներում, առան երկհարկանի կազմության զեպքում, որոշակի անցում է նկատվում միաշարք հատակագծումից երկշարք հատակագծման: Այդ առաջադրման պայմաններ վերջին կերպով պահպանել է միաշարք հատակագծման դրական կողմերը (երկկողմանի ցուցադրում, տարանցիկ օգտփոխության հնարավորություն) և միևնույն ժամանակ ազահովել է շենքի բավականաչափ խորությունը, այստեղից բխող պատերի բնդանուր պարագծի կրճատմամբ, դրանով իսկ մոտեցնելով ժամանակակից պահանջներին:

Գ. ԿՈՆՍՏՐՈՒԿՏԻՆՆԵՐ

Շրջանի տնրիտորիայում պահպանված հիկնդեցական շենքերի ճարտարապետության նմուշները վկայում են քարի կոնստրուկցիայի ասպարեզում հայ շինարարների ձեռք բերած բարձր նվաճումների մասին: Անտաբակուլը է, որ ժողովրդական բնակարանի կառուցողները սովորել են իրենց նախնիներից:

Նման կոնստրուկցիաների առավել ընդհանուր ձևը եզրերում և անկյուններում պատերի մեծաքար խնով ու կրաշաղախով լցոնած շարվածքն է: Պատի հաստությունը որոշ անդերում հասնում է 70 սանտիմետրի, իսկ սովորաբար՝ 50 սմ: Չոր շարվածքը կատարվել է միայն հողամասը հարևանից անջատող ցանկապատերի ղեգքում:

Պատերի մեջ արվող բացվածքները երկու ձևի են. կամարային և հեծանային: Կամարները շարվում են փայտյա սղնակների վրա, որոնք հենվում են ամենուրեք տարածված իմպոստներով: Պատահանների բացվածքի հեծանային ծածկի ղեգքում, որի, ի ղեպ, ամենատարածվածն է, բարավորը կազմում են պատի ամբողջ հաստությամբ շարված եր քանի փայտյա հեծանիկներ, որոնց վրա հենվում է վերևի շարվածքը:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի բնակարանների քարե շարվածքի հետաքրքիր առանձնահատկությունն է կազմում փայտյա երկար լուսուսների օգտագործու-

մը՝ շարվածքի մեջ, ինչպես ներսի, այնպես էլ դրսի կողմից: Փայտյա այդ ձողերը հաճախ դրվում են առաջին և երկրորդ հարկի պատահանների բարավորների բարձրության վրա, ինչպես և առաջին ու երկրորդ հարկի ծածկերի մակարդակում: Պատահանների բարավորների հեծանային բնույթի ղեպքում, փայտյա կողերը կրում են վերևի շարքի բեռը: Այսպիսի կողերը ղրվում են ոչ միայն բնակարանի պատի քարե շարվածքի մեջ, այլև ոչ քարե քարե ցանկապատերի շարվածքի մեջ: Անտարակույս է, որ այդ փայտե միջնադիրի ղեգը կայանում էր ոչ միայն հաճախ անձե քարաշարքի հավասարեցման, ոչ միայն ճարտարապետական բարավորի, այլև կոնստրուկտիվ կողոս սխեման ստեղծելու մեջ: Առաջին և երկրորդ հարկների փայտյա ծածկերի մակարդակին գտնվող փայտյա միջադիրները անմիջապես կազմում են առաջինների հետ, քանի որ միջնահարկային ծածկի հեծանները հաճախ դուրս են թողնվում՝ մինչև արտաքին պատերի մակերեսները: Այսպիսով, քարե շարվածքը (որը վատ է նպատատում ձգմանը) և փայտի համատեղ աշխատանքը նպատակ ունեն անվտանգ դարձնել ու պահպանել բնակարանը երկրաշարժերից: Աշտարակի շրջանի սեյսմիկ պայմաններում փայտյա միջադիրները կատարում են հակաերկրաշարժային գոտու դեր:

նթե Լայաստանի միջնադարյան եկեղեցական շենքերի ճարտարապետություն, նրանց կենտրոնացմանը կամ պոզիտիվի մեջ (որոնց ընդլայնումը համապատասխանում էր Լայաստանի սեյսմիկ պայմաններին) փայտյա միջադիրները չեն հանդիպում, ապա ուսումնասիրվող դարաշրջանի քնակարանային ճարտարապետությունը, նրա ոչ կենտրոնական կոմպոզիցիայի պատճառով և համախառն քարի շարվածքի ու բավարարումի մակարդակի հետևանքով, դիմում էր փայտի օգտագործմանը: Լեռնագագաթային շենքերում ուսումնասիրվող դարաշրջանի քնակարանային ճարտարապետությունը, կրաշաղկախ օգտագործման և քարի շարվածքի որակի բարձրացման կապակցությամբ, հրաժարվում է փայտի միջադիրների գործածությունից:

Այդ պատճառով անհետաքրքիր չէ ուշագրություն դարձնել ավելի ուշ շրջանի (19-րդ դարի վերջ, 20-րդ դարի սկիզբ) ու միայն Աշտարակի, այլև Լայաստանի այլ շրջաններում քնակարանների ճակատներին շատ հաճախ հանդիպող քարե հորիզոնական գոտիների, որոնք կազմված են տրամադրված մեկ շարք քարերից (դրանք զբաղում էին այն տեղերում, ուր փայտի միջադիրներ կային, նկ. 45): Տրամադրված հորիզոնական գոտիները ծագել են իրենց նախորդից՝ փայտի միջադիրներից, բայց հետագայում կորցրելով իրենց նախնական կոնստրուկտիվ և ֆունկցիոնալ նշանակությունը, վեր են ածվել զննարկատարական միջոցի:

Ձգալի հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև բավական հաճախ հանդիպող թաղերը: Իրենց կառուցմամբ նրանք չեն դիմում պաշտամունքային շենքերում հանդիպող համանման կոնստրուկցիաներին: Ողնարկների վրա կառուցվող թաղերը լինում են երկու տեսակ՝ մահիկավոր, որը հավանաբար հինն է, և հարթ: Բոլոր դեպքերում որանք պահանջում են պատի զգալի հաստություն, որը և արգելակել է նրա համընդհանուր տարածմանը, բացի այդ, թաղի քարերը տաշելն ու շարելը ինքնին պահանջ

Նկ. 44. Շտակ. 9. Ավետիսյանի տան դասեր (ավարել)

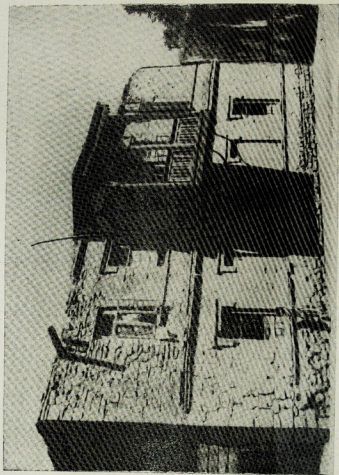
չում են հատուկ ունակություն և կարող են իրականացվել միայն մասնագետ քարագործների միջոցով:

Այսպիսով, շենքերի պատերի հիմնական շինանյութը քնական քարն է: Փայտը օգտագործվում է ծածկերի և պատշգամբների համար:

Նթե առաջին հարկը թաղով չէր ծածկվում, միջհարկային ծածկը իրականացվում էր լայնական ուղղությամբ իրարից 40—45 սմ հեռավորությամբ դասավորված փայտյա հեծաններով: Նրանց վրա հենվում էր միջգերանածածկը՝ ծղոտե ցանցաձև ծածկույթով, որի վրայից լցվում էր հողի շերտը: Ետա հաճախ հատաձևը տախտակապատ էր:

Ամենուրեք տարածված հարթ կոտրը նման է միջհարկային ծածկին, այն տարբերությամբ միայն, որ հիմնական հեծանները ներքևից նրծապատվում են տախ-

1 Այստեղ ես հանդիպում եմ փայտյա միջադիրներ: Նրանց՝ գառակով բուսակարների, Տեկուրի սաճարի ներսում աչգոյի միջադիրների կամ Փայտե միջադիրների շատ տարածված էին հատկապես ամրացաշինության մեջ (Մառ. խմբ.):

24. 42. Бродов. Пешеход. Пешеход. Пешеход. Пешеход.

տակներով, իսկ խտացրած հողի մի շերտ փռվում է կավի քուկի վրա: Հողածածկի համար օգտագործվում է մոտակայքից հատուկ բերվող հողը: Այսպիսով, հողն հարթ կտուրի պատրաստումը լի տարբերվում կռվկաօի ժողովուրդների բնակարանի նարտարապետության համանման ծածկերի պատրաստման եղանակից:

Փնահատելով հարթ կտուրը, միաժամանակ պետք է համաձայնմե: շատ հետազոտողների այն եզրակացություն հետ, որ հարթ կտուրը այն կոնստրուկտիվ արտահայտությունամբ, ինչպիսին կիրառություն է դառնում կռվկաօի ժողովուրդների, այդ թվում Աշտարակի շրջանի բնակարանի նարտարապետության մեջ, ժամանակակից շինարարության մեջ լի կարող օգտագործվել: Եվ, իսկապես, Աշտարակի շրջանի բնակարանների նարտարապետության օրինակով կարելի է ասել, որ հակասություն

կար մի կողմից՝ մեծ խնամքով ու որակով կատարված շարվածքի, մյուս կողմից՝ բրգանակաձև պակասություն ունեցող հարթ կտուրի միջև, որը կաթում է, հենց որ փոքր ինչ թուլանում է նրա կավի սվաղի նկատմամբ տարվող խնամքը: Բնակարանի նարտարապետության հուշարձանների ոչ հարատևությունը մեծ մասամբ բացատրվում է նրանով, որ հիմնական կրող կոնստրուկցիաների շարվածքի մեջ թափանցած ջուրը քայքայում է նրանց: Սակայն հարթ կտուրը, ինչպես ասվեց, ամռան անցան ժամանակաշրջանում ծառայում է որպես ֆնատեղի: Այդ պատճառով էլ Աշտարակի շրջանին նմանվող կլիմայական պայմաններ ունեցող վայրերում ժամանակակից սակավահարկ կոլտնտեսային բնակարանային շինարարության մեջ անհրաժեշտ է նախատեսել բաց տեղեր՝ երեկոյան հովիտ այնտեղ մահակալներ դնելու համար:

ԳԼՈՒԽ ԶՈՐՐՈՐԳ

ՄՈՒՏԱՐԵՐԻ ԵՎ ՑԱՆՑԿԵՆ ՊԼԱՇԻԱՄԲՆԵՐԻ

Մուտքերի և ցանցկեն պատուհանների տառանձին քննարկման անհրաժեշտությունը բխում է ուսումնասիրվող բնակարանի ընդհանուր կոմպոզիցիայում՝ նրանց խաղաքած հատուկ դերից։

Ոչ մեծ բնակելի տան այնպիսի մասերը, ինչպես մուտքերն են ու ցանցկեն պատըշգամբները, նրանքն առաջատար բնույթ են ստանում։ Այդ մասերի նարտարապետական-գեղարվեստական հաջող լուծումը կարևոր դեր է կատարում բնակելի տան արտաքին ձևավորման մեջ։ Բացի դրանից, հաճախ մուտքը և ցանցկեն պատըշգամբը մշակվում են որպես մի ամբողջություն։

Մուտքի և անմիջապես նրա վերնում դրանքվող ցանցկեն պատըշգամբի համատեղ մշակումը ստեղծում էր եղիսավորա նակատի եկենտրոնը։ Այդ պատճառով էլ նպատակահարմար ենք գտնում ներկա ուսումնասիրության մեջ ընդգրկել շրջա դրուղերում և դաժ մուտքերի և ցանցկեն պատըշգամբների բոլոր նմուշները։

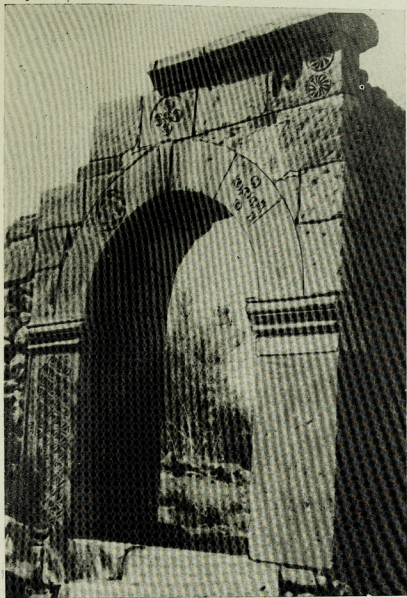
Այս վերջին զույգը կարծես հանդիսանում է ողջ աշխատության նկարագրողված հավելվածը, նկարների ու գծագրերի զգալի գերակշռության մեջ տեքստային նյութի համեմատությամբ։

Ա. ՄՈՒՏՔԵՐ

Աշտարակի, Օշականի և այլ գյուղերի յուրաքանչյուր կղզիքի մեծ շափով նպատակ են տեղի հիանալի լուծված մուտքերը։ Կարելի է նշել մուտքերի հետևյալ երկու տարատեսակները։ Առաջինը՝ ուղղակի դեպի բակ տանող մուտքն է (գարպառ), իսկ երկրորդը՝ դուռը, որ տանում է դեպի առաջին հարկի նիստադուռը կամ գլուխը, այսինքն՝ անմիջապես դեպի տուն։

Բնակարանի ընդհանուր կոմպոզիցիայում մուտքը տեղավորելու երկու դեպքում էլ՝ ժողովրդական նարտարապետությունը տվել է գեղարվեստական բարձր մակարդակի լուծման օրինակներ։ Աշտարակի հյուսիսային, հին մասում և Օշականում զբո-

նեքի կազմակերպման մեջ գերակշռում է անմիջապես դեպի առաջին հարկի նիստադուռը, կամ գլուխը տանող դուռը, իսկ դարպասի միջոցով դեպի բակ տանող մուտքը հաճախ հանդիպում է ծղվարդում։ Դա բացատրվում է նրանով, որ Աշտարակի հին մասի և Օշականի կառուցապատման խտության պայմաններում էլ ավելի նպատակահարմար էր մուտքը կազմակերպել դեպի տուն, ոչ մեծ բակի տեղավորելով տան հետևում, նրա ամբողջ լայնությամբ։ Շողաժատների որոշ ընդարձակություն դեպքում, ինչպես, օրինակ, ծղվարդում, հնարավոր էր դառնում ավելի ազատ լուծել տունը և դե-

Նկ. 46. Ոսկեվանք. մկեղեցու բակի դարպասը

պի հողամաս տանող մուտքը, որը հանգեցնում էր դարպասի ստեղծմանը:

Իր պարզագույն ձևով դարպասը ներկայացնում է բացվածք պատի մեջ, ավելի ճիշտ՝ ընդմիջում պատի շարվածքում, որը ծածկվում էր իրար կողքի խիտ դրված փայտյա մի քանի հծեմաններով: Մյուսնց վրա մեկ շարքով դրվում էին քարեր: Դրան փեղկերն ամրացված էին սովորական ձևով՝ ներքին և վերին շրջանների մեջ մտցնելով գոնեների փեղկերի ելուստները: Սակայն ժողովրդական վարպետները բավել տանող մուտքի դորմենական նշանակությամբ չէին բավարարվում, այլ աշխատում էին նրան գեղարվեստական արտահայտությամբ տալ: Դրան հասնում էին դիմելով մի այնպիսի ուժեղ և փորձված միջոցի, ինչպիսին դարպասի կառուցումն է սրբատաշ քարերով, բացվածքի կամարային բարավորով: 46-րդ նկարում ներկայացվում է Ունգվադ գյուղի եկեղեցու բակը տանող մուտքը: Այս պատկերը թեև թեմայի հետ անմիջական կապ չունի, բայց հնարավորություն է տալիս այն եզրակացության հանգելու, որ ժողովրդական վարպետները օգտագործում էին եկեղեցական նարտարապետության լուծումները: Բյուրականի մուտքը բարավորով լուծելու շատ հաջողագույն օրինակներից մեկն է: Տիմպանի քարերը հանգում են փայտյա հծեմանի վրա, որը դրված է բակի կողմից: Կիրտոված լեկորի՝ զանազանակերպ նկարի վարդապետների տեսակետից երկու մուտքերն էլ ռեալիստ են միմյանց:

Շառլի Հովհաննիսյանի տան մուտքը (Աշտարակում) նույնպես զգալի բակը տանող մուտքերի տարատեսակներից մեկն է: Նրա նարտարապետությունը տիպական է շրջանի մուտքերի համար (նկ. 47): Նույն սխեմայի սահմաններում կարելի է հանդիպել մուտքերի լիովին անհատականացած լուծումներ: Այս դարպասների համար բնորոշ է երթևեկության մասի մեծ լայնությունը, որը հավասար է 2,6 մետրի: Շատ հնարավոր է, որ հենց դա պատճառով էլ կամարի կոնստրուկցիոնը զգալիորեն խլացված է, որպեսզի դարպասի բարձրությունը չավելացվի: Բացի մեծ լայնից, այս մուտքը շրջանի մյուս մուտքերից տարբերվում է քիչի և իմպուստի եկորով (միատեսակ տրամատ, կրկնակի գործածությամբ), ինչպես և բացվածքի

անկյունների մշակմամբ՝ պատի հարթությունից դուրս շեկող անկյունային կլոր սրմնասյուններով:

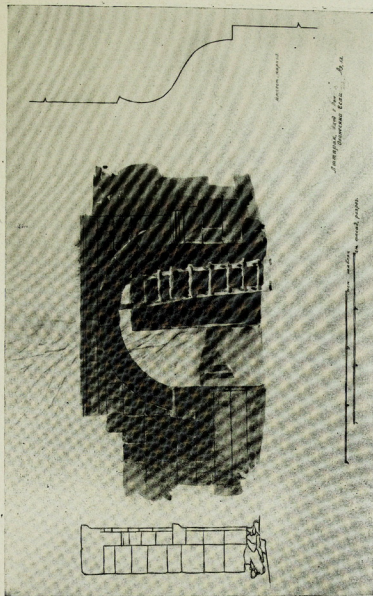
Ինչպես արդեն ասվեց, Աշտարակի շրջանի տների մուտքերի մյուս տարատեսակը, սրև անհամեմատ ավելի հարուստ է ներկայացված, — անմիջապես զգալի տները տանող մուտքերն են: Փնելվող տիպի բնակարանի դարպասման վաղ շրջանի համար ավելի բնորոշ է գոնեների ավելի մշակումը: Այն իրականացվում էր դռն բացվածքը երկու շարք սրբատաշ քարերից շարված աղեղնաձև բարավորի և պատի մեջ հիմնական կոնստրուկտիվ շարքին աննշան խորացում տալու եղանակով: Սրբատաշ քարերից էին շարվում նաև բացվածքների անկյունները:

Անհրաժեշտ է ասել, որ արևի առատ լուսավորության պայմաններում, կոմպոզիցիայի ակտիվ, աշխատող, սրբատաշ քարերից իրականացված մասերի կոնստրուկտի հակադրումը կուպոն քարերով շարված մասերին՝ դառնում է պլաստիկական ուժեղ միջոց: Այսպիսի մուտքերի զեկորը սահմանափակվում է օրնամենտալ որևիցե փորվածքով կամ փակվող քարերի վրա փորվածքով արձանազրուկային: Դա բավական էր քնակարանի մուտքն առանձնացնելու համար: Սակայն Աշտարակի համար ոչ սակավ բնորոշ է նաև նման մուտքերի կազմակերպումը՝ զեկայի գինու նկուղը: Այս զեկայում շատ հաճախ բացվածքների անկյունները մինչև աղեղնային գիծը կտրում էին, որպեսզի գինու տակառները ազատ անցնեն:

Աղեղնաձև բարավորների ունեցող քնարկած մուտքերն իրենց կոնստրուկտիվ և գեղարվեստական ներդաշնանությամբ ժողովրդական ստեղծագործության ճշմարտացի և հետաքրքիր նմուշներ են:

Աշտարակի շրջանի բնակարանների տաղվել խոր մշակված և հաճախ հանդիպող մուտքը շքամուտքն է, ներկա ուսումնասիրության խնդիրներից մեկն է: Հետազոտված շրջապատում հանդիպում են մուտքերի տիպերի ընդգրկումն էլ: Պետք է ասել, որ այդ տեսակներից առավել հետաքրքիրը Աշտարակն է, որտեղ շքամուտքերն ամենից շատ են և իրենց ճարտարապետական-զեղարվեստական կոմպոզիցիայով՝ ավելի բազմապատկեր:

Կարելի է նշել շքամուտքերի մի քանի

Obj. 47. Hauptstadt. D. L. (Gebäude) mit Straße (unten)

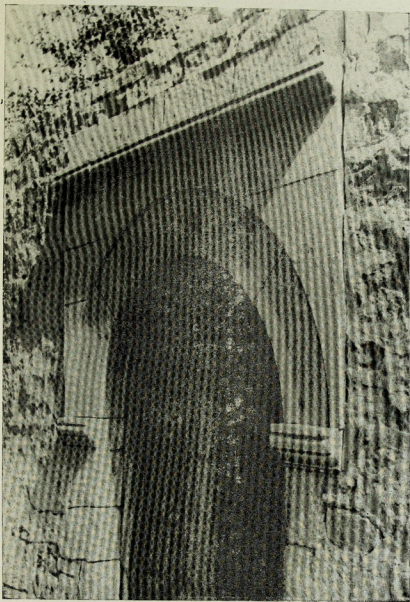

Նկ. 48. Եզվարդ. Բակի մուտք

Հիմնական կոմպոզիցիոն տիպեր: Աշտարակում, Օշականում և Ոսկնվազում առավել տարածված շքամուտքի պարզագույն տիպը ներկայացված է լուսանկարներում: Նույն այդ տիպին են վերաբերում լավագրված երկու շքամուտքերը, որոնք հանդիսանում են Աշտարակի երկու վարպետների՝ Յ. Քուսանյանի և Խ. Վիրաբյանի երկերը:

Աղեղնաձև-կամարային բարավորներով տրված մուտքերի երկու բացվածքների համեմատությամբ, մուտքերի այս տիպը ավելի արտահայտիչ է և նուրբ, թեև այդ երկուսին էլ հասուկ են ընդհանուր գծերը:

Այսպիսով, մուտքի ճարտարապետության հետագա զարգացումը ընթացել է պատի հարթության վրա՝ մուտքի հանգույցի

Նկ. 49. Շահան. Երամուշ

նշանակության աճով: Եթամուտքերի գերազանցության մեծ արտահայտչականությունը բացատրվում է նաև նրանց ձևերի ավարտավածությամբ: Որպես կանոն, շքամուտքն ունի իր քիվը, որի տրամաբան հաստատվածություն է իմպոստի տրամաբանը: Բերված լավերից երևում է, որ այս շքամուտքերի առավել հետաքրքիր առանձնահատկությունը շքամուտքի արտաքին հարթության առաջակարկառուն է իմպոստի վրա, կամ այլ կերպ ասած՝ բարավորի կամարի հարթությունը՝ որոշ լավով ներս ընկած շքամուտքի արտաքին հարթության համեմատությամբ:

Այս գերազանցության և ոչ կոնստրուկտիվ իզոնակը, որ ընկնող ստվերի շնորհիվ զոհում էր կամարային հիմնական կոնստրուկցիայի պլաստիկական առանձնացմանը, նպաստում էր շքամուտքի կոմպոզիցիայի կոնստրուկտիվ մասերի պարզ և որոշակի սահմանադատմանը՝ զեկորատիվ շրջապատից:

Հաջորդ երկու շքամուտքերն իրենց տիրույթով պատկանում են հազվագյուտների թվին: Զախագրված այդ երկու շքամուտքերից բացի, Աշտարակում կա ևս եռու տիպի մեկ շքամուտք: Այստեղ ակնառու է շքամուտքի կոմպոզիցիայի հետագա զարգացումն ու հարստացումը: Մուտքի բացվածքի կողքում երևում են պատի առաջակարկառուն որմնածալիթ (копата) ձևով, որը հենվում է պատի շարվածքից դուրս թողած քարերի վրա: Այս որմնածալիթը, ըստ բարձրության, երկու անգամ որոշմաստավորված են, մեկը՝ մուտքի կամարի կրկնում, մյուսը՝ ավերի վեր, մուտքի կամարից բարձր՝ մեծ հարթություն կազմող զեկորատիվ կամարի կրկնում: Այս յուրատիպ եղանակը թույլ է տալիս որոշակիորեն ավելացնել մուտքի թաղանթի հանգույցը, առանց մեծացնելու մուտքի բացվածքի ընդունված լավը, ավելացնել նրա տեսանկյունները հեռվից, այսինքն՝ պատասխանել քաղաքաշինարարական խնդրին: Վերը նշված երկու շքամուտքերը գտնվում են իրար կողքի, ըստ որում դրանցից մեկը իր լավերով զգալիորեն գերազանցում է մյուսին: Նրանք շարված են կարմրավուն տուֆով:

Ժողովրդական վարպետ և. Վիրաբյանի

կատուցած երկու շքամուտքերի մասին խոսվեց նրա ստեղծագործության կապակցությամբ: Այս երկու շքամուտքերի համեմատությունը մյուսների հետ՝ համոզում է սրանց վարպետի բարձր հմտության և իսկական նորարարության մասին: Համաչափության, ընույթի, ճարտարապետության մեծ տարբերության հետ միասին, նրանց միացնում է միատեսակ մոտիվի կիրառությունը: Եթամուտքի ամբողջ հարթությունը վերնից Լզրակալված է երկու զուգահեռ գլանիկներով:

Եթամուտքի հարթության եղբայրական սկզբունքով և. Վիրաբյանի երկերին մոտենում է Ղուշլյանի տան շքամուտքը՝ Աշտարակում (նկ. 54): Սակայն այստեղ, ի տարբերություն վարպետ և. Վիրաբյանի շքամուտքի, եղբայրական ավարտվում է տրամատավորված իմպոստներով:

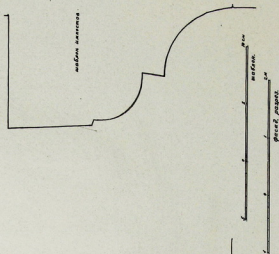
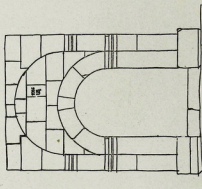
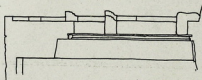
Ինչպես երևում է գծագրերից, թիվը կարծես ավելացվում է արամատավորված եղբայրային վրա և խոլենգոտ լի հանդիսանում եղբայրամբ զբնդորկելու սկզբունքին: Ղուշլյանի տան քննվող շքամուտքում եղբայրական է թվի միատեսակ տրամատավորման շնորհիվ ստացվում է շատ հարուստ թիվ, որն ընկալվում է եղբայրական հարկզոնական մասի հետ միասին: Քննվող շքամուտքը վերաբերում է Աշտարակում և Օշականում առավել հաճախ հանդիպող շքամուտքերի թվին, բայց այն կոմպոզիցիայով առավել վառ է ու զեկոնքիկ:

Անհրաժեշտ է ավելացնել, որ փորվածքներով փայտյա դուռը, ինչպես և մետաղյա պատիվ օղակը, թակը և մեխի գլուխները մշակված են սիրով:

Մի փոքր առանձնանում է Հայկանուշ Զալույի տան շքամուտքը (նկ. 55, 56): Այս շքամուտքի հազվագյուտությունը կայանում է նրանում, որ այստեղ զոհն երկու մետրանոց բացվածքը ծածկված է քարի հեծանով: Այդ հեծանը բաղկացած է երեք քարից, ըստ որում, նման կոնստրուկցիան կիրառվել է բռնաթափող կամարի շնորհիվ: Բարավորը հանգում է ներսի կողմից զրված փայտյա դերանների վրա: Այսպիսով, հեծանը լրիվ բռնաթափված է և կրում է միայն ժրնն իրեն: Ո՞րն ուղադիր նայենք շքամուտքի լուսամուտներին, կտեսնենք, որ հեծանի պահուսակային քարերը բացվածքի եզրի

Նկ. 50. Աշտարակի Երզնկայի

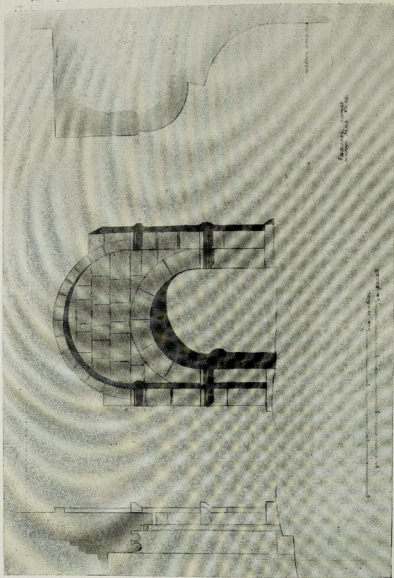

Стена, срубленная из камня. 1832.

Ст. 51. Кирпичная, срубленная (срубленная)

Նկ. 52. Աշտարակի Երանճուղ

հետ կազմում են ուղիղից մի քիչ ավելի մեծ անկյուն, սեղմելով հեծանի միջին քաբը: Մյուս կողմից՝ նրանց այդ վիճակում պահում է բռնափափող կամարից առաջացած տարաճման ուժը, թույլ չտալով, որ պահունակային քարերն ընկնեն: Տալակույս չկա, որ առանց կոնստրուկտիվ միջոց հաղվարկման հնարավոր չէր լինի այդ գեղեցիկ կոմպոզիցիան կիրառելու հետ երևութի, կոնստրուկտիվ իրականացման բավարարվումն է պատճառը, որ հեծանալին քարերով ծածկված շքամուտքի այդ ախպը եղակի է: Բացի ընդհանուր կոմպոզիցիայի օրիգինալությունից, ուշադրություն են գրավում մանրամասները, մասնավորապես կամարադեղի տրամաշարը: Կամարադեղին եռանկյունի հատած ունեցող փորվածքը նպաստում է ստվերի մեջ գտնվող կամարի ներքին մակերեսի արտահայտմա-

նը: Այստեղ ներկայացված շքամուտքերը բավարար չափով բնութագրում են Աշտարակի շրջանի ուսումնասիրվող տիպոլոգիական խմբի բնակարանի ճարտարապետության անհրաժեշտ մասը: Շքամուտքերը, լուծման պարզության և օրգանականության հետ միասին ունեն գեղարվեստական մեծ արժանիքներ: Նրանց կիրառումը և մշակումը ակնով կերպով նպաստում էր բնակելի տան ճարտարապետության լուծմանը: Ներկայացված շքամուտքերի մեծամասնության համար հետազոտությանը հաստատված է քառակուսի վրա հիմնվող որոշակի համալսարանական հարաբերությունների կիրառությունը: Համալսարանական սկզբունքը, ինչպես այդ ցույց է տրված, ավելի մեծ հետեղականությունից անց է կացված վարպետ մասնագետների կառուցած շքամուտքերում:

Բ. ՑԱՆՑԿԵՆ ՊԱՏԵԳԱՄԲՆԵՐ

Ընդգամվոր, ցանցկեն փորվածքներով փայտյա պատշգամբները զգալի տեղ են դրավում ուսումնասիրվող տիպոլոգիական խմբի տներում: Պատշգամբների այդ ախպը շատ տարածված էր Անդրկովկասի դաշտավայրային շրջաններում և բնութագրում է 19-րդ դարի վերջի և 20-րդ դարի սկզբի բնակարանի ճարտարապետությունը: Ցանցկեն պատշգամբները հատկապես մեծ տարածում են ստացել քաղաքներում: Հին Նրևանը և Թիֆլիսը հիանալի կերպով լուսաբանում են այդ դրույթը: Ի տարբերություն քաղաքային պատշգամբների, Աշտարակի շրջանում փորվածքներով զարդավուն էին միայն դեպի փողոց դուրս եկող պահուսակավոր պատշգամբները (նկ. 58, 59):

Քաղաքային պատշգամբների ամսիջական համեմատությունը Աշտարակի և Օշականի պատշգամբների հետ, համոզում է մեզ վերիններին մեծ պարզության մեջ: Պատշգամբների ճաղերը և սյուների վերին մասի միջև եղած տարածությունը զարդարվում էին ճեղքավոր փորվածքով (նկ. 57):

Քանակի տեսակետից ամենահաճախ հանդիպողը երեք սյունանոց ախպն է, սակայն պատշգամբները կառուցվում էին նաև սյուների նվազագույն թվով՝ երկու սյունով, ինչպես նաև չորս և ավելի սյուներով: Այս

ախպի պատշգամբների համար բնորոշ է բլրի կրկնությունը, որը պայմանավորված էր սյուների քանակով: Սյուներն առում էին քառակուսի հատածով, այսինքն՝ շրտուններից, անկյունների հանվածքով (ամենապարզ ձևը): Հաճախ հանդիպում են կանելյուրի նմանից երեք ելուստներով սյուները, ինչպես և ելուստն ալան ախպը:

Սյուների ունեն խոչանքների նմանող մասեր, որոնցից սկիզբ է առնում դեպի հարևան սյունը նետած փայտյա նուր կամարը: Այդ կամարի ձևը լսափաղանց բազմազան է: Ընդգամվոր փորվածքը, որով ծածկվում էր կամարի և հորիզոնական կապի միջև ընկած տարածությունը, ինչպես նաև կամարի վրա հաճախ հանդիպող ֆիդը, իրականացվում էր կտրտված առանձին տախտակների կցման միջոցով: Պատշգամբը պսակվում էր յուրաքանչյուր քիվով, որը կազմված էր միմյանց նկատմամբ առաջ եկող և իրար ամրացված ու ներքևից փորվածքներով զարդարված տախտակներից:

Պահունակավոր, ցանցկեն պատշգամբների կոնստրուկտիվ լուծումը ավանդական է, Առաջին հարկի ծածկը պահելու նպատակով դուրս թողնված (միմյանցից 30–40 սմ հեռավորություն) հեծանների վրա փռվում էին տախտակները, որոնք կազմում

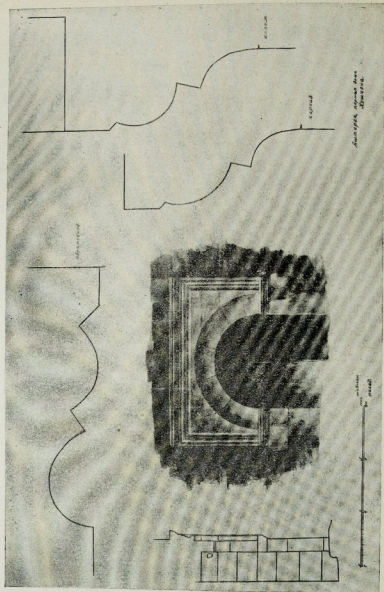
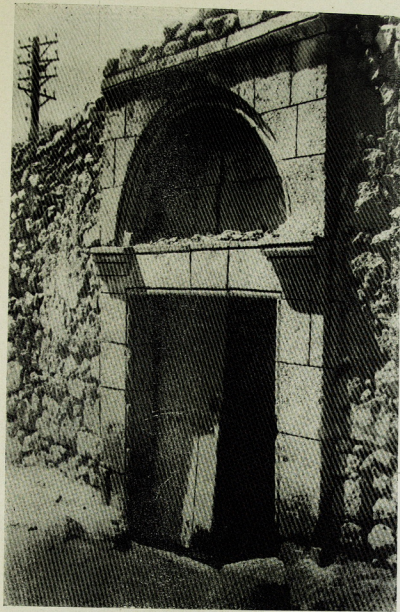
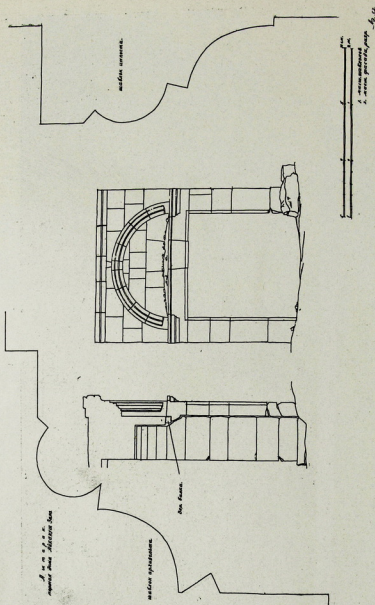

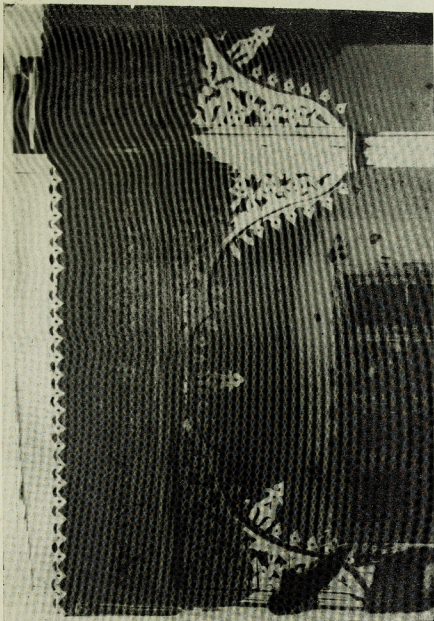
Fig. 34. Kuppelbau. Querschnitt mit Spandrel

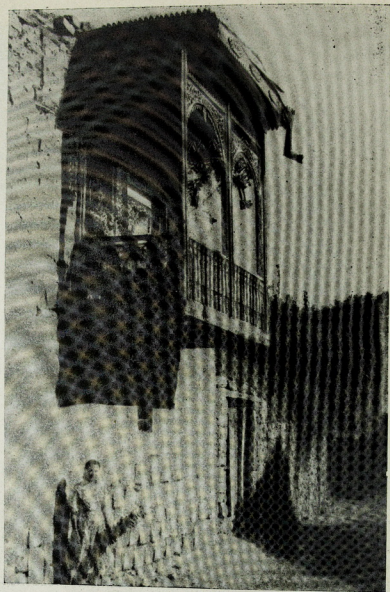
Նկ. 35. Աշտարակ. Հայկանուշ ճաշի տան շրջանաօջ

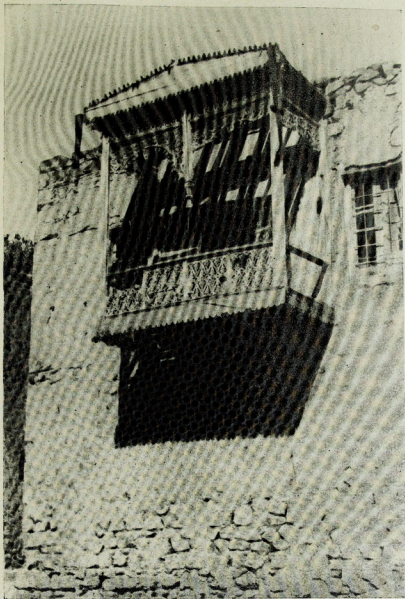
(сводчатый проем) с аркой и окном (сводчатый проем) с аркой и окном

Նկ. 27. Օշական. Ճանցիկի պաշտպանի խնայումը

Էֆ. 36. Ծշտվան, Տանքիկն պատշգամբ

Նկ. 59. Օշական. Ցանցկեն պատշգամբ

ինն պատշգամբի հատակը։ Սյուններն հա-
նախ իրենց ստել ունենում էին խաբխախի
նմանվող տախտակներ և ծածկի հեծաններ-
ի հետ ամրացվում էին մեխերի օգնու-
թյամբ։

Բացի սյուններից, որոնք անմիջապես
հենվում են հեծանների ծայրերի վրա, կան
նաև պատերին կից սյուններ, որոնք երկրորդ
հարկի ծածկի մակարդակին գտնվող հորի-
զոնական կապերի հետ միասին կազմում են
կոնստրուկտիվորեն աշխատող սիստեմը։
Ընդթափող փորվածքի ձև ունեցող բոլոր զե-
կորատիվ մասերը իրականացված են հիմ-
նական կոնստրուկտիվ սիստեմի մեջ կա-
տարված բեկորդերներին բնույթով։

Այստեղ նույնպես, ինչպես և շքամուտ-
քերի մշակման զեպքում, որոշակի կերպով
անց է կացված կոմպոզիցիայի կոնստրուկ-
տիվ տեսակետից աշխատող մասերի սահ-
մանազատումը՝ զեկորից։ Դրանում է կայա-
նում փողովրդական շինարարների ռեալիս-
տական մոտեցումը, որոնք հիանալիորեն
հասկանում էին օգտագործած շինանյութի
հատկությունները։

Ուսումնասիրվող ճարտարապետության
մեջ պահպանված, ցանցկեն պատշգամբ-
ները հանդիսանում են նրա անհրաժեշտ,
սլ միայն օգտագործելի, այլև ճարտարա-

պետական-դեղարվեստական մասը և ապա-
հովում են բնակարանի ճարտարապետու-
թյան ընկալման միասնությունը, լիակա-
տարությունը և ամրությունը։

Կառուցողն այդ բանին հասնում էր
փայտի հատկությունների հմուտ հայտնա-
բերմամբ, օգտագործելով փայտի նուրբ,
առնդնազոր փորվածքները, և հակադրելով
պատշգամբների լիպավոր նրբությունը շին-
չի մոնումենտալ ձևով լուծված քարե մա-
սերին։

Ճարավի վառ լուսավորության պայման-
ներում քարե պատի հարթությունների և
նրա առանձին մասերի ցանցկեն փորվածք-
ների ղեղարվեստական կոնստրուկտիվ առանձ-
նապես ուժեղ է։ Այն հանգամանքը, որ ծա-
կոտկեն փորվածքները, որպես կանոն, կա-
տարված են պատշգամբի բոլոր երեք կող-
մերից, լուսավորության երեք տարբեր
պայմաններում նպաստում են ցցանցկենու-
թյան միաժամանակյա ընկալմանը, ըստ
որում հնչողության ուժ է ստանում պատշ-
գամբի հակառակ կողմի փորվածքը, որը
այրենկավում է քաջ երկնքի վրա ու կար-
ուսացվում ուրվագծորեն, առանձնապես, երբ
այն բազդատվում է առաջին պլանի լուսա-
վորված փորվածքի հետ։

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ներկա աշխատության մեջ փորձ արվեց վեր հանել Աշտարակի շրջանի 19—20-րդ դդ. ժողովրդական ճարտարապետության առաջադիմական կողմերը՝ ճարտարապետական կոմպոզիցիոն, ֆունկցիոնալ, կոնստրուկտիվ և այլ հատկանիշների վերլուծությամբ։ Սովորաբար ժողովրդական ճարտարապետության մեջ ամենից շատ զնահատվում է նրա ֆունկցիոնալ և ճարտարապետական-կերպարային, գեղարվեստական կողմը։ Եվ, իսկապես, այս զնայքում էլ Աշտարակի շրջանի ժողովրդական ճարտարապետությունը հետաքրքրություն է ներկայացնում։ Ժողովրդական բնակիչի տան ծավալատարածական կառուցվածքը, հատակագծման երկշաբրոթյունը, երկհարկանի կազմությունը, պահուսնակավոր և բակի պատշգամբները, ճարտարապետորեն մշակված մուտքերը, դեպի երկրորդ հարկը տանող արտաքին սանդուղքները, եհարավային բաց նախասրահները, հիմնական շինանյութը՝ բնական քարը,—այս բոլորը կազմել են նրա կառուցվածքի և կերպարի տարրերը։

Ներկա աշխատությունում փորձ է արված հաստատել բնակիչի տան ճարտարապետության լուծման մեջ ժողովրդական վարպետ մասնագետների գիտակցական, կանխամտածված մոտեցումը։ Ժողովրդական վարպետ-մասնագետների կառուցած հուշարձաններում որոշակի սխեմների հանդես գալը, տեղական պահանջմունքների համեմատ բնակարանի ֆունկցիոնալ լուծումը, կենտրոնի հայտնաբերումը, սիմետրիան, հուշարձանների մեջ համամասնական հա-

րաբերությունների կիրառումը և այլն, վկայում են այդ հուշարձանների որակական անփոփոխելի արժանիքների մասին։

Ժողովրդական վարպետ-մասնագետների երկերում նորը կայանում է (ժամանակի որոշ կտորում) քաղաքային ճարտարապետության բարերար ազդեցության մեջ, որը իրականացվում է ոչ թե ժողովրդական ճարտարապետության ձևերի տառադրվերաբանության, այլ տեղական շինարարության ասպարեզում ժողովրդական ճարտարապետական-շինարարական ավանդների հետ միաձուլվելու տենքով, որը տալիս է բնակարանի ճարտարապետության նոր որակ։

Այսպիսով, Աշտարակի շրջանում ժողովրդական վարպետ-մասնագետների ստեղծած բնակարանային հուշարձանները հանդիսանալով ժողովրդական ճարտարապետության զարգացման բարձր օրինակ, առավել լրիվ, ցայտուն կերպով են արտահայտում ժամանակաշրջանի ստեղծագործական որոնումները՝ բնակարանի կազմի ու կերպարի նորինման ուղղությամբ։

Հետևապես, Աշտարակի շրջանի ժողովրդական վարպետ-մասնագետների դրածները, որոնք կազմում են շրջանի ժողովրդական ճարտարապետության զարգացման բարձրագույն փուլը, դառնում են ճարտարապետության իսկական երկեր, իսկ նրանք, հեղինակները՝ իսկական ճարտարապետներ։ Ահա թե ինչու սխալ է թերազնաբանել հայ ժողովրդի՝ ուսումնասիրվող շրջանի ճարտարապետական կուլտուրան։

Նախասովետական շրջանի նարտարա-
պետութիւնը նվիրված ուսումնասիրութիւն-
ները, երբեմն հասցվում են մինչև միջնա-
կարյան եկեղեցական նարտարապետութիւն
ծաղկումը, ու դրանով սահմանափակվում:
Սակայն կան բոլոր հիմքերը պնդելու, որ
Հայաստանի ուսումնասիրվող ժամանակա-
շրջանի րնակարանի նարտարապետութիւնը
Հայաստանի միջնադարյան նարտարապե-
տական կուլտուրայի արժանի ժառանգորդն է:
Այդ իմաստով Աշտարակի շրջանի ու-
սումնասիրված նարտարապետութիւնը լի-

նելով իսկական ժողովրդական և կյանքով
ստուգված (այն էլ ոչ մեկ սերնդի), պարու-
նակում է շատ ուսանելի կողմնու:

Հայաստանի 19-րդ և 20-րդ դարի սկզբի
նարտարապետութիւն հարցերի հետազա
մշակումը տեսական ընդհանրացումների
համար հարուստ նյութ կտա: Բավական է
նայել Հայաստանի շրջանների քարտեզին,
որպեսզի համոզվենք, որ կատարված աշ-
խատանքը ապագա հետազոտութիւնների
միայն սկիզբն է:

АРХИТЕКТУРА НАРОДНОГО ЖИЛИЩА АШТАРАКСКОГО РАЙОНА XIX—XX вв.

(Р Е З Ю М Е)

В Советской Армении проведена большая работа по изучению богатейшего архитектурного наследия армянского народа. Между тем до последнего времени несколько отставало изучение архитектуры народного жилища.

Настоящая работа, публикуемая с целью некоторого восполнения этого пробела, посвящена изучению архитектуры жилища Аштаракского района периода с середины XIX до начала XX в. В работе представлен более новый, по сравнению с традиционным типом — глхатуном, тип армянского жилища. Этот новый тип жилища, который был рассчитан на односемейное заселение, начал формироваться в городах, а затем распространился и в сельских местностях Арагатской низменности. Он характеризуется некоторыми общими чертами функционального и архитектурно-пространственного решения.

Обследованием охвачены расположенные в предгорной равнине наиболее крупные и экономически развитые в Аштаракском районе селения Аштарак, Ошакан, Воскеваз и Егвард. В них представлены наиболее типичные образцы народного жилища. Фиксация памятников (обмер и зарисовка с натуры, фотографирование) проделана автором в течение 1952 года, с последующей обработкой собранного материала.

Автор задался целью: а) изучить жилище, с выявлением закономерностей его развития, влияния на его формообразование различных факторов (общественный строй, климатические и бытовые условия, специфика сельского хозяйства и т. д.); б) показать наиболее приемлемые для современного малозэтажного жилищного строительства архитектурно-планировочные решения, возникшие вследствие правильного учета комплекса местных условий.

С целью общей характеристики условий, влияющих на развитие жилища, в первой главе сделан краткий исторический, географический, климатический и экономический обзор района. Обзор дополняется краткими сведениями об истории развития в Аштаракском районе монументальной культовой архитектуры. Эта часть первой главы завершается рассмотрением перспектив экономического развития района, являющегося основой для развертывания работ по благоустройству и массового жилищного строительства, в том числе и малозэтажного.

Градостроительные начала

В конце первой главы рассматриваются некоторые градостроительные начала застройки Аштарак и других селений

района. Основную градостроительную ткань составляют три элемента: жилой дом, придомовой участок и улица (переулок, тупик). Небольшие площади в основном образовались пересечением улиц и лишь в редких случаях (Ошакан) представляли определенный интерес.

Анализ взаимообусловленности планировки отдельного жилого объекта и планировки поселения в целом искажает их взаимосвязь, которая основана на правильном учете климатических особенностей. Все это создает оптимальные условия для проживания. При односторонней планировке большинства жилищ в северной части Аштаракского района характер и направление сети улиц и переулков подчинены направлению господствующего ветра. Это обеспечивает сквозное проветривание и инсоляцию жилищ, что очень важно при засушливости и высокой температуре воздуха в летне-осенний период года.

Преобладающее расположение жилищ параллельно улице придало своеобразие архитектурно-пространственному облику улиц Аштаракского района. Для многих из них обязательным явилось наличие зелени и каналов. Тесная застройка улиц и переулков особенно повысила роль таких элементов жилища, как порталы и консольные балконы. Являясь активным архитектурным средством в решении отдельного жилого дома, они одновременно служили активным архитектурным акцентом улиц и переулков. Наличие зелени и каналов, придомовые участки-дворики с рациональным расположением хозяйственных услуг полностью отвечали климатическим и экономическим условиям района.

Развитие форм народного жилища

Вторая глава, которая является основной в данной работе, посвящена последовательному рассмотрению наиболее характерных и интересных памятников народного зодчества Аштаракского района. Они подразделены на три основные группы. В первую группу включены жилища переходного типа, во вторую — но-

вый тип жилья, в третью — памятники нового типа, сооруженные народными мастерами — профессионалами.

Переходный тип жилища характеризуется тем, что в его составе сохранился традиционный тип армянского жилища — глхатун. Такое сочетание явилось следствием сохранения глхатуна при строительстве нового типа жилища или же их одновременного строительства. Господствующий еще в начале XIX века тип глхатуна с распадом патриархальной семьи начинает постепенно отмирать, уступая свое место новому типу жилища, рассчитанному на односемейное заселение. Процесс отмирания старого типа жилища и становления нового несколько отстает лишь в труднодоступных горных районах страны.

Следующим этапом в развитии архитектуры народного зодчества Аштаракского района является новый тип жилища, в планировке которого полностью преодолен древнейший тип — глхатун. В развитой форме нового типа жилища являлись и подсобные части, решенные в соответствии с потребностями односемейного заселения. Народные мастера-профессионалы способствовали совершенствованию планировочных и художественных качеств жилища. В этом нетрудно убедиться при ближайшем ознакомлении с произведениями Х. Вирабяна, Ф. Туманяна, Б. Ованесяна и других мастеров-профессионалов.

Построенные ими жилые дома существенно отличаются от жилищ, принадлежащих к собственно народной архитектуре как по архитектурно-планировочным качествам, так и высокому уровню выполнения архитектурно-строительных работ. Это является результатом подлинно творческого подхода мастеров-профессионалов к работе. Новаторство в плановом и объемном решении жилого дома, появление определенной системы, симметрии, выделение «центра» и подчинение ему второстепенных частей, реализация принципа контрастных противопоставлений и облегчение стены по вертикали, сознательное и последовательное применение

методов пропорционирования, мастерство в решении архитектурных деталей и т. д. — вот что характерно для произведений мастеров-профессионалов и чего нет в памятниках собственно народной архитектуры Аштаракского района. Вместе с тем, творчество мастеров-профессионалов не порывает с народными архитектурно-строительными традициями, а, наоборот, опираясь на эти традиции, развивает их. В своем поступательном развитии народная архитектура нового типа жилища Аштаракского района в произведениях народных мастеров-профессионалов поднималась до уровня подлинной архитектуры. Однако к началу XX века, вследствие некритического воспроизведения форм городского типа жилища, она утратила органические, реалистические черты сельского народного зодчества.

Состав и планировка жилого дома

По своему назначению жилой дом рассматриваемого типа разделен на жилые и хозяйственные помещения. В большинстве случаев жилая часть состоит из двух небольших комнат с передней-хаштом между ними, площадью 4—6 м² в плане, которые занимают небольшую часть общей полезной площади жилого дома. Жилые комнаты отвечали климатическим требованиям и обеспечивали оптимальные условия для проживания в знойный и засушливый летне-осенний период (ориентация, большое количество окон, значительная высота комнат и т. д.). Ограниченное количество жилых комнат не давало возможности подразделения на спальную, детскую и др.

Хозяйственные помещения занимают значительную часть общей площади дома. Это, прежде всего, подвал, при двухэтажной структуре, и ширахана — при одноэтажной. По назначению они являются кладовыми для вина, водки, сушеных фруктов и помещениями, где их приготавливают.

Распространенная здесь основная отрасль сельского хозяйства — виноградар-

ство — обуславливала создание типа жилища, в функции которого входили переработка винограда и хранение получаемой от него продукции. С переходом к социалистическим методам ведения сельского хозяйства надобность в больших хозяйственных помещениях отпала.

Если в древнейшем типе жилища — глхатуне жилое помещение непосредственно сообщалось с примыкающими к нему гомом — хлевом (так как часть своего времени, особенно зимой, люди из-за тепла проводили в непосредственной близости от домашних животных), то в жилище нового типа, за очень редким исключением, гом выносился в отдельное здание, либо примыкающее к дому, либо стоящее обособленно. Так называемый «чардах», который представляет собой открытое с одной стороны и перекрытое сверху помещение, служит для выпечки хлеба, хранения сена, дров и т. д. Он оборудован одним или двумя тондирами (специальные глиняные ямы для выпечки хлеба-лаваша). Сохранение этой части жилища зависит от жизнеспособности индивидуального метода выпечки хлеба.

Важное место в подсобных помещениях занимает передняя первого этажа. Наличие передних в жилищах, принадлежащих крестьянам с различной степенью зажиточности, свидетельствует об органической необходимости этой части жилья для данных климатических условий и связанного с ними быта. И в форме галерей, вытянувшейся вдоль первого этажа здания, и в форме «далана» — коридора, передняя первого этажа занимает центральное место в общем комплексе дома и служит объединяющим звеном всей композиции.

Тщательная архитектурная разработка этого помещения говорит о том, что народные строители уделяли особое внимание этой части жилого дома, рассматривая ее в качестве активного архитектурного элемента как для главного (входной портал), так и дворового (сводчатая галерея) фасадов. Ввиду своего большого функционального и художественного

значения передние первых этажей, или далапы, имели широкое распространение также в жилых домах Еревана и Эчмиадзина.

Важную часть жилища нового типа составляют получившие широкое применение деревянные галереи, которые в летне-осенний период года наряду с комнатами становятся жизненно необходимой частью жилища. Они устраиваются со стороны двора в одноэтажных и двухэтажных домах. Непосредственно на улицу чаще всего обращены консольные балконы второго этажа. Двухстороннее устройство деревянных балконов надо рассценивать как явление положительное и отвечающее требованиям климата и быта.

Планировочную схему рассматриваемого типа жилых домов можно характеризовать как вытянувшуюся в один ряд продольную связь помещений. При одноэтажной структуре жилого дома жилые комнаты и хозяйственные помещения (ширахана) располагаются в два ряда (встречается и наиболее простой случай — одноэтажная и однорядная планировка). При двухэтажной структуре — в первом, в большей части полуподвальном этаже располагались хозяйственные помещения, а на втором этаже — собственно жилая часть. В последнем случае, в отличие от предыдущего, планировка представлена однорядным вариантом.

Однако этими двумя основными вариантами не исчерпывается применявшаяся в Аштаракском районе планировочная схема. В некоторых произведениях мастеров-профессионалов встречается также двухэтажное расположение помещений при двухрядовой планировке, что является более экономичным и прогрессивным решением. Перейдя от однорядной планировки к двухрядной (при двухэтажной структуре жилища), сохранены положительные стороны однорядной планировки (двухсторонняя экспозиция, возможность сквозного проветривания) и в то же время обеспечена достаточная глубина «корпуса» с вытекающим отсюда сокращением периметра стен. Как одно-

рядная, так и двухрядная планировка жилища обеспечивала также наилучшую ориентацию.

Конструкции

Стены жилых домов возводились из местного естественного камня, причем более крупные облицовочные камни ставились по краям стены и углам здания. Внутренний слой кладки составляла расщепленка на литом известковом растворе. Толщина стены — 50—70 см.

Особенностью каменной кладки изучаемых жилых домов является применение длинных деревянных прокладок — прогонов прямоугольного сечения, закладываемых в стену как с ее внутренней, так и внешней стороны. Расположенные на уровне перекрытий первого и второго этажей деревянные прокладки закреплены с перекрытием. Совместная работа каменной кладки (плохо работающей на растяжение) и дерева преследовала цель предохранения жилища от сейсмических сил. Деревянные прокладки выполняли роль антисейсмических поясов. В дальнейшем, в связи с улучшением качества каменной кладки путем применения известкового раствора, деревянные прокладки постепенно вытесняются и вместо них (на уровне перекрытий) появляются каменные горизонтальные тяги.

Проемы с арочной перемычкой выкладываются на деревянных кружалах, устанавливаемых на импосты. При архитектурном перекрытии оконных проемов, получивших широкое распространение в Аштаракском районе, перемычку образуют несколько деревянных балочек, поставленных по всей толщине стены. На них опиралась верхлежащая каменная кладка.

Довольно часто встречающиеся (в далапах, погребках для вина) каменные своды возводились прочно и тщательно, аналогично сводам в культовых сооружениях. Если естественный камень находил исключительное применение в ограждающих конструкциях, то дерево получило

применение для перекрытий, галерей, балконов, полов и потолков, окон и дверей. Междуетажные перекрытия (когда первый этаж не был перекрыт сводом) осуществлялись на деревянных балках, перекинутых в поперечном направлении через каждые 40—45 см. Между ними делали зеленой накат, а сверху настилали доски пола. Повсеместно пространственные плоские крыши сооружались подобно устройству междуетажного перекрытия, с той лишь разницей, что здесь несущие балки иногда снизу подшивались досками, потом между ними устраивался земляной накат, а поверх балкона расстилалась вязаная в плетенку подстилка, которая сверху засыпалась толстым слоем утрамбованной земли, покрытой глиняной смазкой на соломе.

Входы и ажурные балконы

Эти интересные и ведущие архитектурные элементы жилых домов Аштаракского района рассматриваются отдельно в третьей главе книги. Это объясняется тем, что очень часто вход и ажурный балкон компоновались вместе, создавая «центр», «главную» часть фасада. Поэтому их совместное рассмотрение вполне оправдано.

Своеобразному колориту улиц Аштарак, Ошакана и др. селений способствуют отлично решенные входы в жилые дома. Можно наметить следующие две разновидности входов в жилище: вход с улицы во двор (ворота) и вход с улицы в переднюю первого этажа (далан). В обоих случаях расположения входа народными зодчими выработаны высокохудожественные образцы решения утилитарной задачи. Для раннего периода более характерным является простое устройство входов в виде проема с лучковой перемычкой.

В Аштаракском районе наиболее разработанным видом входа в жилище является портал. Выразительность и подчеркивание входа является характерной чертой большинства порталов изученных домов. Они, как правило, имеют свои кар-

низы, профиль которых часто повторяет профиль импоста. Особенностью архитектуры порталов является консольный выпуск и опирание внешней поверхности портала на импосты, или, иначе говоря, плоскость арки перемычки несколько заглублена относительно внешней поверхности портала. Этот отнюдь не конструктивный, а чисто художественный прием способствует как пластическому выделению основной арочной конструкции посредством падающей тени, так и ясному и четкому разграничению конструктивных частей композиции портала (арка) от всего декоративного окружения.

Роль мастеров-профессионалов в сооружении порталов так же значительна, как и при возведении жилищ. Автором двух самых лучших порталов, из числа обследованных, являлся народный мастер Х. Вирабян.

Деревянные балконы с прорезной, ажурной резьбой составляют замечательное украшение жилых домов Аштаракского района. Тип таких балконов имел Сольхое распространение в низменных районах Закавказья. Ажурная резьба балконов получила особенно сильное развитие в городах Закавказья (Тбилиси, Ереван). В Аштаракском районе, в отличие от городских балконов, резьбой украшались преимущественно балконы, выходящие на улицу. Прорезной резьбой украшались балконные решетки и, главным образом, пространство между стойками в верхней части балкона.

В изучаемых домах консольные ажурные балконы составляли необходимую утилитарную и художественную часть и обеспечивали единство, полноту и завершенность архитектурного восприятия. Это достигнуто путем умелого выявления свойств дерева, дающих возможность для тончайшей кружевной резьбы, ее противопоставления монументально решенной каменной части здания. В условиях южно-го, ослепительно яркого освещения, художественный контраст ажурной резьбы с каменной плоскостью стены и ее элементов воспринимается особенно сильно.

Совместная компановка входа в жилище, решенного в виде портала и консольного ажурного балкона над ним, является большим достижением народного зодчества Аштаракского района.

* * *

Многовековая народная мудрость, нашедшая яркое отражение во многих отраслях созидательного творчества народа, ярко и многогранно проявилась и в области архитектуры жилища. Изучение богатейшего опыта глубоко осмысленных планировочных и архитектурно-конструктивных решений жилищ, целиком вытекающих из комплекса местных условий,

представляет не только чисто теоретический интерес, но и может быть использовано в практике проектирования и строительства современных жилых домов для колхозного крестьянства.

Разработка новых, более совершенствованных во всех отношениях современных типов жилья, призванного полностью соответствовать возросшим материальным и культурным запросам сельских тружеников и осуществляемого при современных прогрессивных методах строительства, немислима без творческого использования богатейшего опыта, накопленного народом в течение многих столетий.

СПИСОК ИЛЛЮСТРАЦИЙ

1. Ошакан. Пример срезания угла жил. домов.
2. Аштарак.
3. Воскеваз. Решение улиц.
4. Воскеваз.
5. Ансамбль небольшой площади в Ошакане.
6. Егвард. Дом Карапетяна В.
7. Егвард. Дом Рушанияна Л. и Габриеляна Г.
8. Воскеваз. Дом Кочарян А.
9. Воскеваз. Дом Гаспаряна Г.
10. Воскеваз. Дом Кочарян Т.
11. Воскеваз. Дом Кочарян Т.
12. Ошакан. Дом Гюльназарян А.
13. Ошакан. Дом Гюльназарян А.
14. Ошакан. Дом Аветисяна Г.
15. Ошакан. Дом Нерсисяна С.
16. Аштарак. Дом Айкануш зало.
17. Аштарак. Дом Айкануш зало.
18. Аштарак. Дом Перваняна М.
19. Аштарак. Дом Туманяна С., строил мастер Фидлилов Туманян.
20. Южный портал дома С. Туманяна.
21. Ошакан. Дом Аветисяна Г. Строил мастер Оваким Антонян.
22. Ошакан. Жилой дом. Строил мастер Бено Ованесян.
23. Воскеваз. Дом Гюльназарян Е. Балкон строил мастер Бено Геворкян.
24. Воскеваз. Дом Гюльназарян Е.
25. Воскеваз. Жилой дом. Мастер Бено Геворкян.
26. Воскеваз. Дом, строил мастер Бено Геворкян.
27. Аштарак. Дом Азатяна В. Строил мастер Хачатур Вирабян.
28. Аштарак. Портал дома Азатяна В. Мастер Хачатур Вирабян.
29. Аштарак. Дом Арамяна А. Строил мастер Хачатур Вирабян.
30. Аштарак. Фасад дома Арамяна А.
31. Первый портал дома Арамяна А.
32. Аштарак. » » »
33. Аштарак. Второй портал дома Арамяна А.
34. Аштарак. » » »
35. Розетка второго портала.
36. Анализ пропорций двух порталов.
37. Двор жилого дома в Ошакане.
38. Далин дома.
39. Дом Нерсисяна С., с. Ошакан. Справа чардах.
40. Балкон в Ошакане.
41. Ошакан. Дом Аветисяна Г.
42. Егвард. Дом Карапетяна В.
43. Ошакан. Дом Гюльназарян А.
44. Ошакан. Дом Аветисяна Г. Мастер Антонян Оганес.
45. Ереван. Жилой дом с горизонт. титамп.
46. Воскеваз. Ворота во двор церкви.
47. Аштарак. Вход в дом Ованесяна Е.
48. Егвард. Вход.
49. Ошакан. Тип портала.
50. Аштарак. Портал.
51. Аштарак. Портал.
52. Аштарак. Портал.
53. Аштарак. Портал.
54. Аштарак. Портал дома Хушчяна.
55. Аштарак. Портал дома Айкануш зало.
56. » » » » »
57. Ошакан. Фрагмент ажурного балкона.
58. Ошакан. » » »
59. Ошакан. » » »

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Ծրկուխոց	5
Ներածութիւն	7
Դրոշ առաջին, Հնդկաներ տեղեկութիւններ	11
Ա. Աշտարակի շրջանի բնական պայմաններն ու պատմութիւնը	11
Բ. Ժաղովրդական նարտարահաւաքութիւնը և բնակավայրերի կառուցապատման սկզբունքները	13
Դրոշ երկրորդ. Նոր կամ բազմաբանի տիպի բնակարանի նարտարահաւաքութիւնը	22
Ա. Բնակարանի տեղումային տիպը	24
Բ. Նոր կամ բազմաբանի տիպի բնակարանը	34
Գ. Ժաղովրդական վարդանների տանգաղարմութիւնները	43
Դրոշ երրորդ. Ժաղովրդական նարտարահաւաքութիւն արադիցիանների կիրառական եղա- նակութիւնը	53
Ա. Սենյակների կազմը և հատկացումը	55
Բ. Հաստիւղծումը	75
Գ. Անտարդիցիաններ	85
Դրոշ չորրորդ. Մուտքեր և ցանցին պատշգամբներ	84
Ա. Մուտքեր	84
Բ. Ցանցին պատշգամբներ	95
Հեղհանուր և գրադարութիւններ	103
Резюме	105
Список иллюстраций	111

ԷՄԻՆ ՆԵՐՍԵՍԻ ՀԱԿՈՐՅԱՆ

ՅԱՅԱՆ ՈՐԵՇԵՑՈՎՈՒԿ ԱՌՈՒՄԻ

ԱՇՏԱՐԱԿԻ ՇՐՋԱՆԻ ԲՆԱԿԱՎԱՅՆ ԲԵՐԱՐԱԿԱՆԱՅՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Տպագրված է Հայկական ՍՍԹ ԳԱ արվեստի ինստիտուտի
գիտական խաւերի անձնակազմով

Հրատ. խմբագրի՝ Ժ. Մ. Աղանց

Նկարչական ձևավորումը՝ Կ. Ե. Ղաֆազարյանի

Ցեխ. խմբագրի՝ Մ. Ա. Կափլանյան

Օրրոպրի՝ Ջ. Խ. Օրմանյան

ՎՃ 00624, ԵՂԽ № 701, Հրատ. № 2056, պատվեր 4, տիրութ 300

Հանձնված է արտադրութիւն 7/1 1964 թ., արտադրված է արա-
դրութիւն 21/1 1964 թ., տպագր. 7,0 մամուլ, Հրատ. 10,3
մամուլ, Թուղթ 60×92¹/₂, Գինը կազմով 1 ւ.

Հայկական ՍՍԹ ԳԱ Հրատարակութիւն տպարան, Երևան,
Բարեկամութիւն 24:

QWJ Chikungunya Q fever, Q fever.

FL0060373

III
2705